

Verhalen

Over de Tweede Wereldoorlog en de
Bevrijding van Udenhout en Biezenmortel

ISBN/EAN 978-90-78933-33-5

Uitgever "Stichting 't Schoor, heemcentrum voor Udenhout en Biezenmortel"

Drukkerij ELKA Tilburg

26 oktober 2019

© Alle rechten voorbehouden. De uitgever vindt het fijn als gedeeltes uit deze publicatie worden overgenomen, mits met juiste bronvermelding.

Verantwoording

Bij de viering van 50 jaar Bevrijding op 26 oktober 1994 heeft het Schrijversteam van 't Schoor, het heemcentrum voor Udenhout en Biezenmortel, het boek "Over d'n Oorlog" uitgebracht. Dat is een omvangrijk boek over de bezetting, de inkwartiering, de gevolgen voor het dagelijks leven, het verzet, het bevrijdingsleger, de vele branden op Bevrijdingsdag en de gevaren erna. Het boek bevat ook een overzicht van alle gesneuvelden in Udenhout en Biezenmortel. Het is vooral een feitelijk boek waar de opeenvolging van gebeurtenissen centraal staat.

Het boek is in de jaren erna gevolgd door grotere en kleinere verhalen over de oorlog, gepubliceerd als sprokkel in het jaarboek "Unentse Sprokkels" of als passages in een van de themaboeken. Een overzicht hiervan vindt u in bijlage 1.

In het voorliggende boek "Verhalen over de Tweede Wereldoorlog en de Bevrijding van Udenhout en Biezenmortel" vindt de lezer persoonlijke herinneringen, 75 jaar later. In totaal telt dit boek 60 persoonlijke verhalen. In dit boek zijn vijf eerder gepubliceerde verhalen opgenomen vanwege het innemende persoonlijke karakter ervan. Het Schrijversteam van 't Schoor is de vertellers van de verhalen zeer erkentelijk. Het is heel fijn dat wij uw verhalen mogen lezen en mogen blijven doorvertellen aan volgende generaties.

Voor wie verder herinneringen wil ophalen aan de Tweede Wereldoorlog en de Bevrijding van Udenhout en Biezenmortel kan ook terecht op 't Schoor, het heemcentrum aan de Schoorstraat 2. Een overzicht van de daar aanwezige collectie vindt u in bijlage 2.

Schrijversteam 't Schoor, Heemcentrum voor Udenhout en Biezenmortel

Inhoudsopgave

	Verhaal	Pagina
1	Opgeroepen voor de mobilisatie <i>Tonnie van Rijsewijk – van Rijswijk</i>	
2	Krijgsgevangenen op de eerste oorlogsdag <i>Henk Peters</i>	
3	Eerst de paarden, daarna de tanks <i>Nelis Dankers</i>	
4	Zwarte vlaggen met witte doodskoppen erop <i>Uit de memoires van Jo Vermeer †</i>	
5	De Duitsers eigenden zich alles toe <i>Fien van Kempen – Coppens</i>	
6	De afschaffing van het gehate fietsplaatje <i>Cees de Werdt</i>	
7	Iemand had de NSB'er getipt <i>Clemens Schoonus</i>	
8	De soldaten van de GAS <i>Leo Hamers</i>	
9	Onder de ogen van de Duitsers <i>Gonnie Beenackers – Schoonus</i>	
10	Vergast in Auschwitz <i>Ton de Jong</i>	
11	Een kinderwagen voor tien kilo koren <i>Zuster Tarcisia de Jong</i>	
12	Opgeroepen voor de Arbeitzeinsatz <i>Harrie van Iersel</i>	
13	Op de vlucht voor de bezetter <i>Berry van Gorkum</i>	
14	Jo Klomp tewerkgesteld in Neusörnerwitz <i>Jan Klomp</i>	
15	Een appel en een ei <i>Gonnie Beenackers – Schoonus</i>	
16	“Daar is de onderduiker!” <i>Niels Verschuuren</i>	

17	Een Duitser aan de deur <i>Nelly van Kempen</i>	
18	't Rooi Jantje verfdde zijn haren zwart <i>Nelis Dankers</i>	
19	Stille sabotage, maar levensgevaarlijk <i>Harrie van Iersel</i>	
20	Stenen in de koffer <i>Nelly van Kempen</i>	
21	Mensen uit de stad kwamen voor eten naar het dorp <i>Toon van Oene</i>	
22	Hulp aan Engelse soldaten onder het oog van Duitse soldaten <i>Toon Coppens in gesprek met oom Christ Coppens †</i>	
23	Een boterfiets met spekbanden <i>Uit een schriftje van Jans Bertens – van den Bersselaar †</i>	
24	Geen schoolrapport <i>Annelieke van Geffen</i>	
25	Levensgevaarlijk gooien met een lont <i>Leo Hamers</i>	
26	Crash van een bommenwerper <i>Jan van Rooij</i>	
27	Loopgraven <i>Nelis Dankers</i>	
28	Een pater op de vlucht <i>Lies Brekelmans – Kuijpers</i>	
29	Paardenverzet <i>Jef Kuijpers</i>	
30	Als kwajongens naar het terrein van de GAS <i>Harrie van Iersel</i>	
31	De Duitsers kwamen terug <i>Ton de Jong en zuster Tarcisia de Jong</i>	
32	Mijn geboorte in De Rustende Jager <i>Ria Vermulst – Klijn</i>	
33	Op de step naar ome Janus <i>Bert van Asten</i>	
34	Bange Duitse soldaten <i>Nelis Dankers</i>	

35	Varkensvoer voor Duitse soldaten <i>Jef Kuijpers</i>	
36	Een knullige ondergrondse actie met grote gevolgen <i>Jef Kuijpers</i>	
37	Met een hele groep door de Duitsers weggevoerd <i>Sjaan Kors – de Jong</i>	
38	“Die dag: Het regende kogels” <i>Nelly van Kempen</i>	
39	's Middags 7 minuten voor half 4 <i>Wim Swaans</i>	
40	Gebonden op een ladder uit de schuilkelder <i>Annie Robben – van Wagenberg en Ties van Wagenberg</i>	
41	Juffrouw Van der Sterren in de vuurlinie <i>Zuster Tarcisia de Jong</i>	
42	De bevrijding nabij, of is dat even schrikken <i>Jan Swolfs</i>	
43	Het hele dorp vol Tommy's <i>Uit het dagboek van Toon van den Bersselaar †</i>	
44	Zuinig op paarden en fietsen <i>Tijn Keuninx</i>	
45	De Zandkant in de vuurlinie <i>Jef Kuijpers</i>	
46	De dag na de Bevrijding <i>Uit de memoires van Jo Vermeer †</i>	
47	Voor 10 eieren mee met het vliegtuig <i>Toon Coppens in gesprek met oom Christ Coppens †</i>	
48	“Zo, en nu eerst naar het lof!” <i>Sjaan Kors – de Jong</i>	
49	Hoe zou het met opoe zijn? <i>Cees van der Meijden</i>	
50	Evacués uit het Rivierenland <i>Fien van Kempen – Coppens</i>	
51	De Sint sprak vloeiend Engels <i>Uit het dagboek van Toon van den Bersselaar †</i>	
52	Een V1 vlak voor Huize Vincentius <i>Uit het dagboek van Toon van den Bersselaar †</i>	

53	Het dak van onze boerderij moet een halve meter zijn opgelicht <i>Harrie van Iersel</i>	
54	Ongelukken met de mijnen <i>Uit de memoires van Jo Vermeer †</i>	
55	Een krater van 2 bij 6 meter <i>Uit de memoires van Jo Vermeer †</i>	
56	Ik zag voortaan slechts uit één oog <i>Kees van den Bersselaar</i>	
57	Hossen, springen, dansen en zingen <i>Uit het dagboek van Toon van den Bersselaar †</i>	
58	Rood, wit en blauw <i>Nelly van Kempen</i>	
59	Verdronken in de krater van een V1 <i>Bert van Asten en Riet Heessels – Felen</i>	
60	De kogels vlogen door de keukendeur van de Dames Versteijnen <i>Harrie van Iersel</i>	
	Nawoord Zij hebben het beste van henzelf gegeven <i>Henk Peters</i>	
	Bijlage 1 Overzicht oorlogsverhalen in publicaties van het Schrijversteam van 't Schoor, het Heemcentrum voor Udenhout en Biezenmortel	
	Bijlage 2 Overzicht oorlogscollectie van 't Schoor, het Heemcentrum voor Udenhout en Biezenmortel <i>Bert van Asten en Kees van den Bersselaar</i>	
	<i>Colofon</i>	

Mobilisatie 1938-1939

Zorgen over de boerderij

Opgeroepen voor de mobilisatie

Tonnie van Rijswijk – van Rijswijk

Mobilisatie

De echte oorlogsdreiging voor Nederland begon in 1938. Het leger van Hitler-Duitsland trok Oostenrijk binnen om dat land op te nemen binnen de grenzen van Duitsland (de Anschluss). Ook de minderheidsgroepen van Duitsers in Tsjechië wilden "Heim ins Reich". In 1939 vielen Duitse troepen Tsjechië binnen. Vervolgens was Polen aan de beurt. Op 1 september 1939 viel Duitsland Polen aan. Dat was het moment dat Frankrijk en Engeland de oorlog aan Duitsland verklaarden. In Nederland - waar men nog hoopte neutraal te kunnen blijven zoals in de Eerste Wereldoorlog - werd het leger gemobiliseerd om de grenzen te verdedigen. De "algehele mobilisatie" begon op 28 augustus 1939. De mobilisatie was ook in Udenhout en Biezenmortel een ingrijpende gebeurtenis. In de kronieken van St.-Felix, "Geschiedenis der Stichting van het St.-Felixgesticht te Udenhout", lezen we hoezeer de zusters werden overrompeld door de huisvesting van Nederlandse militairen in de meisjesschool en in delen van het klooster. De jongensschool begon het nieuwe schooljaar met vertraging. Voor de mobilisatie werd de gehele school in beslag genomen. De fraters konden de school op maandag 11 september weer beginnen.

Een jaar eerder al was er vanaf september 1938 een "beperkte mobilisatie" op gang gekomen. Voor al het vervoer van de militairen waren 500 personentreinen en 60 goederentreinen ingezet. De opgeroepen militairen probeerden de oude verdedigingslijnen in gereedheid te brengen, zoals de Grebbelinie, de Peellinie en de Hollandse waterlinie. Ook mannen en jongens uit Udenhout en Biezenmortel werden opgeroepen voor militaire dienst. Onder hen de 30-jarige Jan van Rijswijk uit de Biezenmortelsestraat.

Na een verlofperiode werd Jan van Rijswijk in maart 1939 opnieuw opgeroepen voor bijzondere dienstplicht. Zijn zoontje Jan was bijna 2 jaar en zijn vrouw Anna was in verwachting van hun tweede kind. Er was wel een knecht voor de boerderij en een huishoudelijke hulp, maar toch.... Het valt niet mee om vrouw en kind en boerderij achter te laten. Gelukkig mocht Jan op 11 mei naar huis met tijdelijk verlof. Hij was thuis toen op 13 mei dochter Tonnie werd geboren. Maar na een week werd hij alweer opgeroepen. Op 20 juni 1939 volgde groot verlof, maar bij de algehele mobilisatie op 28 augustus 1939 werd Jan opnieuw opgeroepen. Nu werd hij gelegerd in Den Haag en vanaf 13 oktober in Breda. In het najaar van 1939 werd Jan ziek, zozeer dat hij op 2 november 1939 werd opgenomen in een ziekenhuis in Breda. Hij had maagklachten. In december mocht hij met ziekteverlof naar huis.

Oorlogscorrespondentie

Veel van de oorlogscorrespondentie van Jan van Rijswijk in de vorm van brieven en kaarten is bewaard gebleven.

28 september 1938, kaart vanuit Roosteren Limburg

Jan sprak in zijn brieven en kaarten zijn vrouw aan met u. We lezen: "Hoe gaat het met u, Anna, en met Jantje? Is hij nog goed vlug?"

En zoals heel vaak in al zijn brieven en kaarten informeert Jan naar de boerderij: "Hoe is het met de koeien en de varkens? Jos heeft toch ook nog werk genoeg zeker?". In diverse andere brieven geeft Jan ook adviezen aan Anna: "Zijn de koeien al buiten? Hoe is het met

Elsje 4? Je moet de stal maar goed laten weken en anders vraag maar of Bart van den Brand of Marinus Witlox willen helpen”.

Verder vertelt Jan over zijn inkwartiering. Dat er in de groep van 40 soldaten drie Udenhouters zijn. “Dus, wat het gezelschap betreft, is het goed uitgevallen. We liggen vlak tegen België aan, alleen de Maas is er nog tussen”. Jan is ingekwartierd in het Limburgse Roosteren.

30 september 1938, een kaartje van broer en zus

Op 30 september een kaartje van broer Piet en zus Jans uit Berkel, dat begint met “Beste Broer”. Het is mooi te lezen hoe broer en zus de vrouw van Jan aanspreken als “Vrouw Anna”. Een korte passage: “Zojiust is Vrouw Anna nog even hier geweest met goed tijding uit Roosteren. Wat was Anna blij! 't Gaat toch heel goed met haar, hoor Jan. Ze houdt zich maar wat kranig en kleine Janneman is ook een hele troost nu voor haar, zeker. Wat was je er toch gauw tussenuit getrokken”. Verder wordt er gemeld dat er in de kerken een biddag was voor vrede.

20 november 1939, kaart van Anna aan Jan

In de beleefdheidsvorm blijft Anna niet achter. Zij spreekt haar man aan met u. Hier een kaartje van 20 november 1939, waarin Anna zeer uitvoerig ingaat op de mogelijkheid dat er voor Jan snel een einde komt aan zijn dienstplicht. Anna schrijft: “Als u uw periodiek verlof niet gauw krijgt, zal het misschien wel vervallen als de maand om is”. Maar Anna is niet consequent, want soms gebruikt ze het in Udenhout veelgebruikte en meer persoonlijke voornaamwoord ge. Dat doet ze in de zin: “...., maar als het waar is, zult ge het al wel weten” en verderop: “....., maar ge moet toch altijd daar afgewerkt zijn”.

22 november 1939, een brief van Toontje van den Bersselaar

Op 22 november 1939 schreef Toontje van den Bersselaar, van de Boerenbond en later van de Boerenleenbank, een lange brief om Jan van Rijswijk een warm woord te geven vanwege Jan's ziekte. Het is een boeiende brief, waarin Toontje bij herhaling refereert aan de liefde van Jan en Anna op afstand. Zo schrijft hij: “U moet maar op de kant van uw ledikant gaan liggen en u dan maar verbeelden dat uw vrouw bij u ligt” en verderop en refererend aan het ziekbed: “Uw eigen Anna kan u veel zachter oppassen als een der hospikken, dat weet ik zeker”.

30 november 1939, een brief van Anna aan haar zus

Anna schreef eind november een brief aan haar zus. Jan ligt in het ziekenhuis in Breda. Anna doet verhaal van het feit dat ze alweer naar het ziekenhuis in Breda is geweest, waar zij hem tweemaal per week kon bezoeken, om elkaar te troosten, maar zeker ook om het werk op de boerderij te bespreken, zoals Anna zelf in de brief vertelt.

Op 13 december 1939 is vader weer thuis. De maagklachten bleven. Als vader naar de akker ging om bijvoorbeeld te oogsten, nam hij altijd een rauw ei mee. Als hij last kreeg van zijn maag, at hij het rauwe ei en ging de pijn over.

10 mei 1940

Leen Bouwens

Krijgsgevangene op de eerste oorlogsdag

Henk Peters

Soldaat op je achttiende

Willeke en Bet Bouwens woonden op Kuil A 98, nu Kuil 10. Zij kregen zes kinderen: Bet, Jo, Kee, Tina, Janus en Leen. Zoon Leen werd geboren op 12 augustus 1908 en dreef later met zijn vader en zijn broer Janus (Adrianus) een klompenmakerij aan Kuil 10. Het klompenmakershuisje stond naast het boerderijtje. Zijn zus Tina begon later een kruidenierswinkeltje achter in de Slimstraat.

Voorafgaand aan zijn indiensttreding als gewoon dienstplichtige was Leen al vanaf 20 januari 1927 een verbintenis aangegaan bij de Vrijwillige Landstorm (V.L.S.), waar hij was ingedeeld bij het Landstormverband 's-Hertogenbosch, samen met Piet van Riel uit Udenhout, die later in Eindhoven in het verzet zat en sneuvelde in Leende. Op 19 juli 1928 werd Leen ingelijfd als gewoon dienstplichtige onder het lotnummer 10 bij het 17^e Regiment Infanterie. Hij was gelegerd op de Infanteriekazerne in Venlo (Blerick), samen met elf andere Udenhouters. Op 1 september 1928, zo'n anderhalve maand later, had Leen zijn eerste oefening volbracht en werd hij met groot verlof huiswaarts gezonden, evenals Piet van Riel. Dat dit ook gold voor de andere Udenhouters is zeer waarschijnlijk, maar onbekend.

Leen trouwde op 12 mei 1936 met Drieka van Groenendaal. Uit dit huwelijk werden zes kinderen geboren, drie jongens en drie meisjes. Hun namen zijn: Wim, Corrie, Joke, Sjaan, Cees en Jan. Om meer te verdienen werd Leen kantonnieër bij de provincie en hij was daardoor verantwoordelijk voor het beheren en onderhouden van wegen, paden en bermen. Het vak klompenmaker bleef hij ook uitoefenen.

Op 10 mei 1940 in de vuurlinie

Leen werd in 1938 en 1939 een aantal keren onder de wapenen geroepen en kon meestal na één of twee weken weer huiswaarts keren. Leen is drie keer met zakenverlof geweest, dat hij kreeg vanwege de klompenmakerij. Leen Bouwens en Piet van Riel waren bij het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog gelegerd in het vak Boekel van de Peel-Raamstelling. Dit was een Nederlandse verdedigingslinie die in 1939 werd aangelegd en op 10 mei 1940, al op de eerste oorlogsdag, is gevallen.

De legereenheid verplaatste zich over Best en Tilburg richting Antwerpen

De Nederlandse troepen trokken zich die nacht lopend terug naar de Zuid-Willemsvaart bij Veghel, waar ze uitgeput rond 6.00 uur bij het aanbreken van de dag aankwamen. Nadat de troepen de bruggen in Veghel waren gepasseerd, werden deze opgeblazen. Door Duitse aanvallen werd de situatie onhoudbaar en kreeg men het bevel om zich terug te trekken richting Sint-Oedenrode. Enkele soldaten waren gedood. Een deel van de manschappen was afgesneden, viel in Duitse handen en heeft zich moeten overgeven. De overblijvende manschappen gingen op weg naar Tilburg. Dat gebeurde per fiets, in auto's of gezeten op paard-en-wagens. Tot Best verliep alles goed, maar daarna waren de wegen niet meer door bomen gedekt. De troepen werden nu intensief aangevallen door Duitse vliegtuigen met mitrailleurvuur. Hierdoor ontstond een onbeschrijflijke wanorde en ravage. Meerdere soldaten waren gedood en gewond. Paarden lagen dood op de weg of sloegen op hol, waarna ze verongelukten. Gewonden riepen om hulp en het kostte zeer veel moeite om auto's tot staan te brengen om hen mee te nemen. Hiervoor moest herhaaldelijk het pistool getrokken worden. Van boerderij tot boerderij werd teruggetrokken, omdat die dekking boden

tegen mitrailleurvuur van Duitse jagers. In Tilburg kregen de troepen de order naar Antwerpen te gaan via Baarle Nassau en Turnhout, want via Roosendaal was dat niet meer mogelijk. Een kapitein schreef: "In het algemeen mag met vreugde opgemerkt worden dat de houding van de troep kalm was, zich bewust van het gevaar, doch bereid zijn plicht te doen. Mijns inziens heeft van laag tot hoog iedereen zijn uiterste plicht gedaan..."

Leen Bouwens was toen al krijgsgevangene

Na de capitulatie van hun legeronderdeel moesten Leen Bouwens en Piet van Riel hun wapens en munitie inleveren. In welke gemeente en op welke datum dat gebeurde, is helaas onbekend. Daarna zijn ze als gevangenen op transport gesteld naar het krijgsgevangenenkamp in Neubrandenburg (D), dat zo'n 120 km van de Poolse havenstad Stettin lag. Om het kamp was een muur met geschutstorens en het bestond uit houten barakken. Volgens een verslag werden al in mei 1940 zo'n 2500 Belgische en Nederlandse krijgsgevangenen in Maastricht verzameld en te voet via Sittard naar Heinsberg gebracht. In Heinsberg moesten de 2500 gevangenen in goederenwagons stappen. Achttien uur later waren ze in een transitkamp in Hemer, 20 km ten zuidoosten van Dortmund. Dit is een afstand van zo'n 140 km. Dat betekent dat er onderweg veel oponthoud is geweest met alle gevolgen van dien wat betreft eten, drinken, sanitair, hygiëne en lichamelijke en psychische gesteldheid. Op 17 mei werd Leen naar Neubrandenburg afgevoerd, waar hij bij aankomst een nummer kreeg. In het oorlogsdagboek mei/juni 1940 van een zekere Jef Engelen stond het volgende. "De krijgsgevangenen werden in barakken ondergebracht, 42 mannen per kamer, waar 14 stapelbedden stonden. Er waren drie bedden boven elkaar met een beetje houtwol erin en voor iedereen een paardendecken. We hadden al meer dan 9 dagen onze kleding aan. Er was geen zeep in het kamp en wassen kon ook niet, wat erg deprimerend was. Per twee man kregen we een kommetje met twee lepels en kregen we waterige soep. Wel werden we door de Duitsers netjes behandeld. We hoefden niet te werken en mochten in het kamp, dat omringd was door geschutstorens, vrijelijk rondwandelen. Na acht uur 's avonds moesten we naar onze kamer en wanneer men toch naar buiten kwam, werd er onherroepelijk geschoten." Het eten stelde niet veel voor, men verveelde zich en maakte zich zorgen over het thuisfront.

Naar huis

In juni 1940 mochten de Nederlanders per trein terug naar Nederland. Twee dagen later arriveerden ze in Arnhem, waar ze onderdak kregen bij de bevolking. Vandaar reisden zij verder naar huis. Op de dienstplichtkaart van Leen Bouwens is af te lezen, dat hij op 13 juni 1940 met groot verlof huiswaarts gezonden werd.

Cees Bouwens vertelde: "Mijn vader kwam na de demobilisatie sterk vermagerd terug en werd door dokter Lobach op de Bosscheweg opgehaald en naar huis gebracht. Vader heeft nooit over deze periode willen praten. Dat onderwerp was taboe in ons gezin."

12 mei 1940

De inval van de Duitsers

Eerst de paarden, daarna de tanks

Nelis Dankers

We wisten natuurlijk dat de Duitsers onderweg waren. Ze waren op 10 mei Nederland binnengevallen en waren op weg, ook naar Midden-Brabant. We wisten wel dat ze kwamen, maar we wisten niet wat ons precies stond te wachten.

Ik woonde in Loon op Zand en was op 12 mei net als andere dagen 's morgen om half 6 samen met mijn broer op de fiets onderweg naar onze wei achter het kasteel van Loon op Zand om de koeien te melken. We hadden ieder een melkkan op de pakkendrager voor op de fiets. Op de Tilburgseweg kwamen we een enorm leger tegen, allemaal soldaten te paard. Ze hielden mijn broer en mij aan en wilden weten wat er in de melkkannen zat. Toen ze zagen dat die leeg waren en begrepen dat we de koeien gingen melken mochten we doorfietsen.

Om zeven uur waren we weer thuis op onze boerderij annex slagerij aan de Kerkstraat. De situatie was welhaast onherkenbaar. De Duitsers hadden alle hokken en schuren in beslag genomen en de paarden water gegeven. In de lege koestal hadden ze van stro bedden gemaakt, waarop de soldaten vrijwel direct in slaap vielen. Blijkbaar hadden ze al twee dagen onafgebroken gereisd en waren ze doodop. Een korte navraag in de straat leerde dat de Duitsers niet specifiek onze boerderij hadden uitgekozen, maar veel boerderijen. Binnen een paar uur zat heel het dorp vol Duitsers.

Pas later op de dag kwamen de tankdivisies aan. Die waren via Udenhout gegaan, over de Schoorstraat.

De eerste troepen van 12 mei vertrokken na enkele dagen weer. Waar wagens op houten wielen in die tijd nog heel gebruikelijk waren (voor paard en wagen), had vader een wagen met luchtbanden. Dat was luxe. De Duitsers namen die wagen wel mee.

12 mei 1940

Een trein met gele tanks

Zwarte vlaggen met witte doodskoppen erop

Uit de memoires van Jo Vermeer †

Ik kan me nog goed herinneren dat de Duitsers ons land binnen vielen. Dat was op 10 mei 1940. Op 12 mei kwamen ze aan in Udenhout, op eerste Pinksterdag.

Ik (8 jaar) ging met mijn vader achterop de fiets naar de kerk (vanaf 't Voorste Winkel, red.) Toen we net over de overweg waren, passeerde er een trein met tanks erop! Het waren gele tanks. Ze hadden zwarte vlaggen met witte doodskoppen erop. De trein moest stoppen voor het signaal dat op rood stond. Toen de trein stopte, sprong er een groep soldaten van de trein en deden hun behoefte in de spoorloot. Dat was voor mij zo apart dat ik het nu nog voor me zie!

De trein reed verder en we kwamen bij de overweg bij Klein Duitsland. Daar kwamen we de rijksveldwachter Roijmans tegen en die zei tegen mijn vader: "Ze zijn er wel, Jan, maar wanneer zijn we ze kwijt?"

Er werden huizen en gebouwen gevorderd en één daarvan was de aardappelbewaarpplaats van de Boerenbond aan de Kreitenmolenstraat. En ook het mobilisatiedepot in de Van Heeswijkstraat waar nu de brandweerkazerne is.

Er was in de oorlog een vaste kern Duitse soldaten in Udenhout gelegerd. Een van de soldaten was Oskar. Van hem wordt verteld dat hij in Udenhout twee kinderen heeft verwekt.

14 mei 1940

Onwennigheid

De Duitsers eigenden zich alles toe

Fien van Kempen - Coppens

Toen de Duitsers kwamen waren er een aantal Duitsers gemotoriseerd. Die hadden natuurlijk benzine nodig en mijn vader, Toon Coppens, had achteraan in de Biezenmortelsestraat een benzinepomp. Nou, die Duitsers hadden onze benzinepomp binnen de kortste keren helemaal leeg. Je kon niets doen, je moest het toelaten.

Zo kregen veel mensen onaangename verrassingen. Enkele Duitsers waren wel gemotoriseerd, maar veel was voetvolk. Fien van Kasteren was met haar nieuwe fiets naar de kerk geweest. Ze hing een beetje op haar fiets. Onwennig volgde ze de aanwezigheid van de Duitse soldaten. Een Duitser pakte echter haar fiets af en zij was helemaal verbolgen. Ze was er toen nog niet op bedacht dat dat zou kunnen gebeuren.

1 mei 1941

Rijwielbelasting

De afschaffing van het gehate fietsplaatje

Cees de Werdt

Onlangs vond ik het fietsplaatje van mijn vader tussen spullen die betrekking hadden op de oorlog zoals distributiebonnen. Terwijl het fietsplaatje niets te maken had met de oorlog, werd het wel bewaard met oorlogsspullen. Niet alleen bij mijn vader.

Het is een bijzonder fietsplaatje, omdat zijn naam (A.A. de Werdt) en zijn adres (Winkelhoek C 107) zijn ingeponst. Dat moest je apart laten doen door de organisatie AVO (Arbeid voor Onvolwaardigen).

Voor de oorlog, toen de fiets nog gewoon rijwiel heette, was het hebben van een fiets zo ongeveer het hoogst haalbare als gewone werkzame huisvader. Maar lange tijd rustte er belasting op het hebben en gebruiken van een rijwiel, om precies te zijn van 1897 tot 1919 en van 1924 tot 1941. Minister-president Colijn voerde in 1924 de rijwielbelasting opnieuw in met de woorden de invoering te betreuren maar dat deze noodzakelijk was vanwege *de treurige staat van de schatkist*.

Om te bewijzen dat de belasting was betaald moest een zogenoemd fietsplaatje worden gemonteerd op of nabij het stuur. Deze fietsplaatjes werden gemaakt bij 's Rijks Munt te Utrecht en konden bij het postkantoor worden afgehaald voor drie gulden. Mensen die de belasting niet konden betalen, konden een verzoek indienen om een gratis plaatje te ontvangen. Zo'n gratis plaatje was voorzien van een extra gat. Dat was natuurlijk gênant omdat dan iedereen kon zien dat jij de belasting niet had betaald. En bovendien kwam er een aantekening in het trouwboekje. Fietsplaatjes waren natuurlijk gemakkelijk te stelen. Vandaar dat het vanaf 1933 werd toegestaan een fietsplaatje niet op de fiets te monteren maar zichtbaar te dragen op de linkerborst.

Per 1 mei 1941 maakte de bezetter een einde aan het gehate fietsplaatje. In Duitsland kende men de rijwielbelasting niet en het was voor de bezetter derhalve onbekend. De afschaffing van het fietsplaatje is waarschijnlijk een van de weinige populaire besluiten van de bezetter.

mei-oktober 1941

Iemand had de NSB'er getipt

Clemens Schoonus

In de oorlogstijd waren huisslachtingen niet zomaar toegestaan. Vanwege het regelen van de voedselvoorzieningen moest alle handel in vlees bij de bezetter worden gemeld.

Mijn ouders en de oudste kinderen woonden aan de Kreitenmolenstraat 27, waar mijn vader een slagerij had. Naast ons woonde Reintje Heerkens, die zowel voor zijn eigen slagerij als in opdracht van mensen uit het dorp varkens vetmestte. Dat deed hij vermoedelijk ook voor Van Laarhoven. In mei 1941 vroeg Van Laarhoven aan Reintje Heerkens of hij het varken durfde te slachten zonder dat te registreren bij de bezetter. Reintje durfde dat niet, waarop mijn vader aangaf dat wel voor hem te zullen doen.

De slachting vond plaats op een avond laat bij mijn ouders in de keuken, die daarvoor helemaal was leeggehaald. Alle ramen waren verduisterd, zoals dat elke avond moest vanwege een Duitse verordening. Terwijl vader en Reintje Heerkens samen aan het slachten waren, werd er op de deur geklopt. Daar stond de veldwachter, Fons Roijmans, samen met een NSB'er. Iemand had de NSB'er getipt. Reintje Heerkens raakte zo in paniek dat hij via een gat in de muur van de bijkeuken naar de burens vluchtte, waar beneden Bert Schellekens woonde en boven oma Schoonus. Reintje vluchtte de trap op, naar oma, en verborg zich onder de canapé.

Vader heeft niet naar van Laarhoven gewezen en niet naar Reintje Heerkens, maar hij nam de schuld op zich. Veldwachter Roijmans kon niet anders dan proces-verbaal opmaken. Vader, Kees Schoonus, werd veroordeeld tot een maand hechtenis. Maar dat was niet het ergste. Kees mocht in zijn slagerij geen zelf geslacht vlees meer verkopen. Wel mocht hij bij boeren thuis goedgekeurde slachtingen blijven doen en hij mocht ook vrijbankvlees verkopen. Maar na zijn maand hechtenis zag hij zich genoodzaakt zijn winkel te sluiten.

Voor de maand hechtenis moest vader zich half augustus 1941 melden bij het Huis van Bewaring in Den Bosch. Vanwege het feit dat begin september zijn dochter zou worden geboren kreeg hij een maand uitstel. Hij heeft zijn straf uitgezeten van 26 september tot 26 oktober 1941. In die periode was hij jarig. Bij thuiskomst werd hij feestelijk verwelkomd.

Fons Roijmans heeft later nog gezegd dat hij niet onder verbalisering uit kon, omdat er een NSB'er bij was. Anders zou hij de slachting door de vingers hebben gezien.

1942

De soldaten van de GAS

Leo Hamers

Op de hoek van de Zeshoevenstraat en de Van Heeswijkstraat – waar nu de brandweerkazerne staat en groot terrein eromheen – hadden de Duitsers tijdens de oorlog hun Geräte Ausgabe Stelle, afgekort als de GAS.

Het gebouw stond er al enkele jaren. Het was gebouwd in opdracht van de commandant van de Genie in Breda en diende als mobilisatie depot voor de opslag van goederen ten behoeve van het Nederlandse leger. Het complex bestond uit drie magazijnen en een dienstwoning. De G.A.S. was het eerste gebouw in Udenhout dat door de bezetter werd gevorderd. Op 13 mei 1940 nam de Wehrmacht de magazijnen in bezit. Op 15 juli stelde moest de Nederlandse beheerder Hemkamp ook de dienstwoning ter beschikking stellen van de Duitse commandant, nadat hij op 15 mei al een voorkamer van zijn woning had afgestaan. Het gehele complex werd in Udenhout tot lang na de oorlog aangeduid als de GAS.

Wij woonden met ons gezin vlak naast de GAS, Zeshoevenstraat 22. Ik was een jaar of 10 – ik ben van 1932 – en zoals dat gaat haal je wel eens jongensstreken uit. Mijn broers en ik ook. Als we bij ons achter het huis voetbalden, dan vonden we het spannend om de bal over het hek van de GAS te schieten. Dan moesten we zelf over het hek klimmen om onze bal te halen. Het betreden van het GAS-terrein was ten strengste verboden. Dat stond ook op borden aangegeven. Maar ja, zoveel te spannender was het. Soms kwam er een Duitse soldaat naar buiten die de bal naar ons terugschoot. Maar een keer pakte een van de soldaten ons op en sloot ons op in een kamer in een van de magazijn depots. Deur op slot. Dat was niet spannend meer, maar we waren bang en het bleef maar duren. Maar later op de dag kwam het hoofd van de GAS en die heeft ons vrijgelaten. De soldaat werd overgeplaatst. Blijkbaar was er toch een beleid dat ook de Duitse soldaten goed moesten omgaan met speelse buurjongens zoals wij.

En dat niet iedere Duitse soldaat het slecht met ons voorhad merkte ik toen ik een steenpuist had op mijn rug. Dat deed zo'n pijn dat een Duitse soldaat van de GAS mij hoorde huilen. Hij kwam naar ons toe, vroeg wat er aan de hand was en of hij de steenpuist mocht zien. Hij nam me mee naar de GAS en heeft de steenpuist opengesneden en behandeld. Ik moest elke dag terugkomen, tien dagen achter elkaar. Toen was het helemaal genezen. Mijn moeder en ik waren die man heel dankbaar.

1942

Alledaags verzet

Onder de ogen van de Duitsers

Gonnie Beenackers – Schoonus

Duitse officieren als buur

Wij woonden met ons gezin in de Zeshoevenstraat, in de eerste woning van de eerste twee-onder-een-kapwoning achter aannemer Jantje Brekelmans. De tweekapper was eigendom van mijn ouders en net aan het begin van de oorlog stond de andere woning onder hetzelfde dak leeg. Het was al wel verhuurd, maar nog niet bewoond. Toen kwamen de Duitsers langs en vorderden de leegstaande woning. Er kwamen acht Duitse officieren wonen. DE gewone soldaten verbleven aan de andere kant van de straat, op de Geräte Ausgabe Stelle (G.A.S.) op de hoek van de Zeshoevenstraat en de van Heeswijkstraat.

Terwijl de Duitse officieren naast ons woonden kwamen twee uit Oostenrijk gevluchte Joden, Artur Köstenmann en Otto Wachtel, die op de zolder van Sint-Felix woonden regelmatig bij ons thuis. Mijn moeder was een Oostenrijkse en de twee mannen en mijn moeder spraken dezelfde taal. Dat gaf een band. Wanneer er signalen waren dat er een razzia op komst was, kwamen de twee mannen bij ons in de kelder schuilen. Dat vonden ze veiliger dan op Sint Felix. Er stonden in de kelder altijd twee stoelen voor hen klaar. Mijn broer Harry en ik speelden spelletjes met hen, meestal mens-erger-je-niet. Maar zodra we de troepen door de straat hoorden marcheren, moesten we heel stil zijn.

De burens aan de andere kant

Aan de andere kant van de acht Duitse officieren woonde het gezin Baart. De jongens van Baart waren al ouder, tieners met puberstreken. Zij spuugden altijd naar de Duitse officieren en soldaten, uiteraard tot groot ongenoegen van de Duitsers. Het heeft zo moeten zijn, maar op een dag zag mijn moeder een soldaat uit het huis van de Duitsers komen, behangen met handgranaten en hij draaide richting het huis van Baart. Maar mijn moeder pakte hem vast en trok hem ons huis binnen. Ze gaf hem koffie en gebakken eieren en de soldaat moest zijn handgranaten onder de keukenstoel leggen en daarna zijn verhaal vertellen. Hij had inderdaad opdracht om enkele granaten bij Baart binnen te gooien door een openstaand raam. Mijn moeder pakte de granaten en stapte naar de officieren om hen te vertellen dat zo'n actie te ver ging.

Hulp onder de ogen van de Duitsers

En vader bracht regelmatig van de melkfabriek melk en boter mee. Hij liep dan achter door de akkers naar huis. Thuisgekomen werden melk en boter in pakketjes verdeeld. Moeder gebruikte daar de kranten en de Katholieke Illustraties voor. Daarna kregen wij als kinderen de opdracht die pakketjes weg te brengen naar zieke en oudere mensen in het dorp. Er waren ook mensen in het dorp die ervan hoorden en aangifte deden. Eens stond een flinke groep Duitse soldaten bij ons aan de deur. Wij moesten allemaal naar buiten en de soldaten doorzochten ons huis. Maar ze hebben nooit iets gevonden.

Thuis hadden wij een nog een oorlogsgast. Vader kwam wel vaker in Rotterdam. Hij was voor de Udenhoutse melkfabriek in koper bij de Rotterdamse botermaker Jurgens en Van de Bergh. Na het bombardement van Rotterdam op 14 mei kon een van beiden niet meer voor zijn hond zorgen. Zo kwam de grote Bernardshond bij ons in huis. Hij is tot 1944 bij ons gebleven. Daarna kon dat niet meer. De hond had vlees nodig, die wij niet konden geven. Vader bracht de hond naar een boer in de Berkhoek, maar de eerste keer was de hond eerder weer in de Zeshoevenstraat dan vader. Bij een twee poging hield de boer de hond

een tijdje vast.

8 september 1942

De Duitse jacht op Joden **Vergast in Auschwitz**

Ton de Jong

Twee Oostenrijkse vluchtelingen van Joodse afkomst komen begin maart 1939 samen met de trein naar Udenhout en lopen met hun koffer naar Huize Sint Felix aan de Kreitenmolenstraat, waar de zusters zich over hen ontfermen. Artur Köstenmann is 54 jaar, Otto Wachtel vijftig jaar oud. De eerste wordt drie jaar later weggevoerd naar Westerbork om later in Auschwitz vermoord te worden. Otto Wachtel (ook van Joodse afkomst) ontspringt de dans en blijft tot zijn dood in 1956 in Udenhout wonen.

Artur Köstenmann

Artur Israel Erwin Köstenmann is op 20 mei 1884 in Wenen geboren uit Joodse ouders. Zijn vader Jacob komt uit Tarnopol (Oekraïne), zijn moeder Lotty is geboren in Tarnow (Polen). Een krantenartikel uit 1906 suggereert dat het geen koek en ei was in het gezin. Deutsches Volksblatt meldt op 2 mei 1906 dat kapper Jacob Köstenmann zich in zijn huis aan de Kasnerstrasse te Wenen drie kogels in zijn borst heeft geschoten. Hij wordt in kritieke toestand opgenomen in het Stephaniehospitaal. Familieproblemen zijn volgens de krant de oorzaak van zijn daad. In 1909 opent Jacob toch weer een kapperszaak, nu in de Weense stadswijk Floridsdorf. Oostenrijkse kranten blijken een goede bron om iets over Köstenmann te weten te komen. Zijn vrij unieke achternaam helpt daarbij. Hij werkt als ambtenaar arbeidszaken bij het bestuur van Eisenstadt (hoofdstad van de deelstaat Burgenland) en wordt in 1925 voor de sociaaldemocraten wethouder (Stadträte) van Eisenstadt. Voor die partij vervult hij verschillende andere functies, onder meer als lid van de beroepscommissie. Later komen wij hem tegen in de Joodse wijk van Wenen, zijn laatst bekende adres in Oostenrijk is Volkerstrasse 23. Hij is dan in dienst van de vakbeweging (privatbeambter oftewel vrijgestelde). Enkele trivialia die hem betreffen: In 1916 lost hij het cryptogram op in 'Das interessante Blatt' en in het tijdschrift Photo-Börse van 1930 dankt de eindredacteur hem voor zijn bespreking van de pas gehouden fotobeurs. Kennelijk is hij een enthousiast amateurfotograaf. Van planten kweken en verzorgen houdt hij ook. In 1934 is hij actief lid van de landelijke cactusvereniging: Gesellschaft Österreichischer Kakteenfreunde. Hij moet rond 1920 zijn getrouwd met Olga Skridlovski. Het is niet te achterhalen of deze van oorsprong Tsjechische familie joods of katholiek was. Er zijn vage aanwijzingen voor het tweede. Op 31 augustus 1923 wordt hun zoon Robert geboren. Hij is enig kind. Vrijwel direct na de Anschluss in maart 1938 begint in Oostenrijk de vervolging van Joden. Een ware uittocht is het gevolg, zowel door de lucht als over land. In de Kristallnacht van 8 op 9 november worden uit Wenen duizenden Joden weggevoerd, met name naar Dachau. Onder nummer 24876 wordt daar op 15 november 1938 Artur Köstenmann ingeschreven. Hij is volgens de administratie weduwnaar en heeft één kind. In die periode worden Joden nog vrijgelaten onder voorwaarde dat zij zo snel mogelijk het land verlaten. Hij vertrekt na vrijlating vrijwel meteen met de dan 16-jarige Robert naar Nederland. Robert slaagt erin op een boot naar Engeland te komen, zijn vader komt na wat omzwervingen terecht bij pension A. Volk, Schiekade 93 in Rotterdam. Het pension adverteert een kamer voor 7,50 gulden per week. Daar moet hij Otto Wachtel hebben ontmoet. Hoe zij in contact zijn gekomen met de zusters van Liefde in Udenhout is niet bekend.

Otto Wachtel

Otto Wachtel is geboren op 1 juli 1889 in Wenen. Zijn joodse vader Samuel is koopman en komt uit Rzeszow (Polen). Hij trouwt in 1879 in Lemberg met Adèle (Eidel) Halperen. Otto

heeft vijf broers en één zus, Olga. Neues Wiener Journal brengt op 18 oktober 1899 een bericht over een binnenbrand in het appartement van het gezin, waarbij Otto en Olga gewond raken. De petroleumlamp van de huiskamer valt naar beneden, bovenop Olga die ernstige brandwonden oploopt. Otto komt er af met lichte verwondingen. Olga overleeft het ongeluk en zal later met haar kinderen naar Peru vluchten. Op 30 november 1919 trouwt Otto te St. Egyd met de katholieke en twee jaar jongere Paula Heinberger, van wie hij in 1938 scheidt. Van kinderen is niets bekend. Volgens zijn Nederlandse persoonskaart is hij meesterknecht bij een deurenfabriek geweest. Wij vinden hem in mei 1939 terug in de quarantaine-inrichting van Rotterdam, waar een deel van de grote stroom Oostenrijkse en Duitse vluchtelingen opgevangen wordt. Van Rotterdam gaat hij (november 1939) naar Sluis naar een voormalige school die in april 1939 is ingericht voor 'katholieke Oostenrijksche en Duitse uitgewekenen', zo meldt de Vlissingse Courant. Zijn laatste verblijfplaats voordat hij samen met Köstermann naar Udenhout vertrekt is ook pension Volk in Rotterdam.

Huize Felix als woonadres

Bij de zusters krijgen Otto en Artur ongetwijfeld een warme ontvangst, maar daar wordt geen aantekening van gemaakt in de dagelijkse kloosterverslagen. Het klooster is geen plek waar twee gezonde mannen de hele dag door kunnen en willen brengen. Zij trekken het dorp in en maken contact met de Udenhoutse bevolking. Kees van den Berselaar: "Ik heb Otto Wachtel leren kennen, ik denk in het tijdvak 1940/45, toen ikzelf nog maar een jaar of acht was (mijn geboortjaar is 1934). Wij kwamen hem veelvuldig tegen in het straatbeeld omdat hij vaak op bezoek was bij de familie Van Heel – Scheepens of daar misschien zelfs in de kost was. Waarschijnlijk omdat wij hem slecht konden verstaan noemden wij hem Otto Lul. Hij kon dan vreselijk boos worden en bedreigde ons dan met de woorden: 'Als ik je te pakken krijg, ik pluk de haren uit je kop!' Wij hebben nooit iets gehoord of geweten van zijn Joodse afkomst en ook nooit gehoord dat hij door de Duitsers werd gezocht. Ik meen te weten dat bij de familie Mutsaers – Maresch nabij de overweg in het begin van de oorlogsjaren ook een Duitssprekende man in de kost was. Over hem is mij verder niets bekend. Mutsaers woonde destijds in het grote pand tegenover de Boerenbond."

Hoe dan ook is in de oorlog Huize St. Felix het officiële adres van de mannen. Beiden staan daar als katholiek te boek en presenteren zich ook als zodanig. Het is niet bekend of zij gedoopt waren.

Duitse hetze tegen Joodse christenen

Hoe fel Nazi's tegen Joodse christenen gekant waren, toont het lot van de rooms-katholieke Joden in Nederland. Op 26 juli 1942 wordt zowel in de protestantse als in de rooms-katholieke kerken een gezamenlijk protest tegen de deportatie van Joden en het wegvoeren voor dwangarbeid voorgelezen. In de rooms-katholieke kerken wordt daarnaast ook de tekst voorgelezen van een telegram dat de kerkleiding op 11 juli aan de rijkscommissaris heeft gestuurd met daarin het verzoek om af te zien van de deportaties van Joden naar het oosten. Daarover zijn de Duitse autoriteiten zo kwaad, dat zij besluiten de rooms-katholieke Joden met voorrang te deporteren. Een week later, op zondag 2 augustus, worden alle rooms-katholieke Joden gearresteerd. Zij die gemengd gehuwd zijn, worden later weer vrijgelaten. Wanneer de niet-joodse partner van je is gescheiden, word je wel gedeporteerd. De gearresteerden gaan via Westerbork naar Auschwitz, waar zij bij aankomst werden vergast. Niemand van deze groep heeft het overleefd. Onder hen zijn een groot aantal nonnen en kloosterbroeders, zoals de filosofe Edith Stein (die later door de rooms-katholieke kerk heilig is verklaard). In Tilburg en omstreken worden 21 katholieke Joden gearresteerd, waaronder zeven leden van de familie Löb. De broers Ignatius, Nivardus en Linus waren ingetreden bij de trappisten de zussen Hedwigis, Maria-Theresia en Veronica bij de trappistinnen. De aankomst van vrouwen in kloosterkleed en mannen in habijt in Auschwitz veroorzaakte nogal wat verbazing bij de andere Joodse gevangenen.

Ook Artur wordt op die tweede augustus 1942 gearresteerd en weggevoerd naar Westerbork. De eenheid Einsatzstab Reichleiter Rosenberg die de inventaris opneemt van

afgevoerde Joden gaat kijken bij Huize Felix maar treft daar geen eigendommen aan. Behalve een koffer met kleding en wat persoonlijke spullen kan hij die ook niet gehad hebben. In 1950 doet het ministerie van Justitie aangifte van zijn overlijden. Volgens de dodenboeken van Auschwitz overlijdt hij daar op 8 september 1942. De officiële doodsoorzaak is 'Herzwassersucht' (een hartkwaal), maar in feite wordt hij vergast. Zijn Nederlandse overlijdensakte vermeldt overigens 30 september als sterfdatum. In de akte van Auschwitz wordt hij katholiek genoemd.

Maar dan Otto. Bij het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie wordt een kopie bewaard van de ongedateerde oproep aan Otto Wachtel om zich te melden bij Westerbork. Ook hier wordt als adres D23 genoemd, Huize St. Felix. Hij ontspringt de dodendans. Wat maakt het verschil met Artur? Waarschijnlijk kan Otto aantonen dat hij met een katholieke vrouw getrouwd is en weet hij te verbergen dat hij in 1938 gescheiden is. De echtgenote van Artur is overleden en dan helpt het niet dat hij zich afficheert als katholiek. Je laten dopen had geen effect. Zijn ouders waren joods en daarmee is voor de nazi's de kous af.

Otto Wachtel woont vanaf juli 1945 tot oktober 1947 bij de familie Van Heel – Scheepens. Dan vertrekt hij naar Oostenrijk om zeven jaar later weer terug te keren bij de familie. Hij overlijdt in 1956 in het ziekenhuis van Tilburg. Dochter Mimi Geertzen – Van Heel heeft nare herinneringen aan hem en wil daarom niets over hem kwijt. Zij denkt wel met veel plezier aan Artur Köstenmann. Zij heeft hem leren kennen als een 'zachte, fijne man' die het vaak had over zijn zoon die naar Engeland was gevlucht. Robert Köstenmann wordt in november 1939 vrijgelaten uit een interneringskamp bij Liverpool en vertrekt in juli 1940 met de SS Dunera naar Australië waar hij verblijft in het veel beschreven Hay Camp, ook een interneringskamp. Een jaar later keert Robert terug naar Engeland. Hij gaat werken als 'trainee in agriculture' bij G. Thompson op Heath Farm in Homersfield (Suffolk). Op 21 april 1947 wordt hij genaturaliseerd en verblijft dan – ongehuwd – nog steeds op Heath Farm. Dan loopt het spoor dood. In Homersfield kunnen een paar mensen zich hem nog wel herinneren maar waar hij is gebleven en of hij nazaten heeft is onbekend.

Ook enkele in Udenhout en Biezenmortel ondergedoken Joden kwamen om in een concentratiekamp, namelijk Leo Hartogs en Jacob en Amelie Haimann – Goldschmidt.

1943

Oggepakt door de Duitsers

Een kinderwagen voor tien kilo koren

Zuster Tarcisia (Cor) de Jong

Cor de Jong werd in 1942 meid in het gezin van Piet en Dien van de Pas op de Capucijnenstraat 5. De boerderij was oorspronkelijk bestemd voor broer Frans die in mei 1940 zou trouwen en op de Capucijnenstraat 5 zou gaan boeren. Maar de 28-jarige Frans werd opgeroepen voor militaire dienst en hij sneuvelde in de eerste oorlogsdagen, in de nacht van 13 op 14 mei 1940 in Middelburg. De boerderij heeft een jaar leeg gestaan. Dan trouwt Piet van de Pas met Dien Vugts uit Haaren en zij gaan boeren op de Capucijnenstraat 5. Al snel was een eerste kind op komst en Cor de Jong werd er meid in het huishouden.

In 1943 werd het tijd om een kinderwagen aan te schaffen. Hoe precies is niet meer te achterhalen, maar Piet van de Pas had kunnen regelen dat hij met een inwoner van Den Bosch tien kilo koren kon ruilen tegen een kinderwagen. Misschien is het contact tot stand gekomen via de paters Kapucijnen of misschien op de wekelijkse Bossche markt. Maar in elk geval was er een afspraak. Op een zonnige dag gingen de boerenmeid Cor de Jong en Marietje van de Pas, de zus van de Piet van de Pas, die met haar ouders op de naastgelegen boerderij Capucijnenstraat 3 woonde, op de fiets naar Den Bosch. Boodschappentassen mee met daarin tien kilo koren.

Maar Cor en Marietje werden in Vught staande gehouden door de Duitsers, die al snel het koren hadden gevonden en vroegen naar de bedoeling daarvan. Cor en Marietje vertelden eerlijk dat het de bedoeling was het koren te ruilen tegen een kinderwagen, maar vertelden er niet bij op welk adres dat was. De Duitsers namen het koren in beslag en besloten dat er een Duitser mee zou gaan naar Biezenmortel om te controleren of er wellicht bij Piet van de Pas op grote schaal illegale handel zou worden ontdekt, zoals de illegale handel in boter die ten strengste verboden was. Omdat Cor en Marietje op de fiets waren en op de fiets terug naar Biezenmortel moesten, moest ook de aangewezen Duitsers op de fiets met hen mee. En dat was een flinke opgave voor die jongen. Want Cor fietste heel hard en reed voortdurend ver vooruit. Marietje fietste juist heel langzaam en reed voortdurend achter de anderen aan. De soldaat had het er maar moeilijk mee. Hij riep voortdurend tegen Cor dat ze niet zo snel moest fietsen en hij riep voortdurend tegen Marietje dat ze harder moest fietsen.

Thuisgekomen was de Duitser natuurlijk een ongenode gast, maar hij vond geen illegale handel.

25 mei 1943

De impact van een hammetje

Opgeroepen voor de Arbeitzeinsatz

Harrie van Iersel

De Arbeitseinsatz was een vaak gedwongen inschakeling van arbeiders uit de bezette gebieden in de Duitse oorlogsindustrie.

Ook ik kreeg een oproep voor de Arbeitzeinsatz en ik moest ter afronding van een procedure nog een medische keuring ondergaan, waarvoor de Duitsers een lokaal hadden ingericht op de Petruschool. Ik dacht echt goed gezond te zijn, maar de keuring was nog niet begonnen of ik kreeg te horen dat ik *untauglich* was, letterlijk vertaald ondeugdelijk, maar in elk geval afgekeurd.

Misschien wel een beetje blij kwam ik bij moeder om te vertellen dat ik was afgekeurd. Moeder zei nog iets van "Let goed op jezelf, jongen!", maar pas na de oorlog begreep ik dat moeder op de een of andere manier een flinke ham had laten afleveren bij een Duitse officier.

Eduard Hosli was wel goedgekeurd. Hij werd tewerkgesteld in de Duitse stad Jena bij de Carl Zeiss fabrieken waar periscopen voor onderzeeërs werden gemaakt. Eduard heeft er houten kisten moeten maken om de periscopen veilig te kunnen vervoeren naar de marinehavens. Eduard kwam na enige tijd zwaar vermagerd weer thuis en heeft een tijdje bij ons ingewoond om weer op kracht te komen.

1943

Over de trapleuning **Op de vlucht voor de bezetter**

Berry van Gorkum

Jan van Gorkom (1918-1972), nee, het is geen tikfout. Jan staat ingeschreven als Van Gorkom en niet Van Gorkum, een schrijffout van de burgerlijke stand te Udenhout bij zijn geboorteaangifte) was de jongste zoon van Wilhelmus van Gorkum en Johanna (Aant) van Noije. Hij groeide op in Udenhout waar hij de lagere school bezocht. Hij wilde daarna timmerman worden, maar om onduidelijke reden is dat niet doorgegaan en hij werd boerenknecht bij Hannes Bertens op den Ouwe Meulen. Na enkele jaren veranderde hij van werk en werd hij voerman bij houtzagerij Van de Voort te Udenhout. Deze rooide de bomen uit de bossen rond Udenhout en vervoerde deze met paard en wagen (een tweewielige wagen, de zogenaamde mallejan) naar de houtzagerij, gelegen in de Kreitenmolenstraat, waar ze verder werden verwerkt. Dit werk deed Jan tot hij zijn dienstplicht moest vervullen. Bij het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog is Jan nog in militaire dienst en is hij gelegerd in Delft. In 1943 moest Jan zich melden bij de Duitse bezetter. Hij weigerde. Op een nacht in het najaar stopte een vrachtwagen met Duitse soldaten bij het ouderlijk huis aan de Van Heeswijkstraat 82 te Udenhout en klopten aan. Bart, een broer van Jan, deed de deur open. De Duitsers (Sicherheitsdienst) betraden de woning met de melding dat ze Jan van Gorkom kwamen arresteren en liepen direct naar boven naar de slaapkamer waar Jan sliep en arresteerden hem. Hij moest zich aankleden en ze gingen naar beneden. Maar dan maakten de Duitsers een fout door Jan voorop te laten lopen de trap af. Jan liet zich pijlsnel via de leuning naar beneden glijden en liep direct door de keuken naar de bijkeuken en draaide de stop van het licht uit, zodat de Duitsers in een vreemd huis in het pikdonker stonden. Jan maakte van de verwarring gebruik door via de achterdeur de achter het woonhuis liggende velden in te vluchten. Na enkele dagen her en der in hooischelven en bij bekenden te hebben geslapen, kreeg hij van de ondergrondse van Tilburg valse papieren en dook hij onder in Kaatsheuvel bij de familie De Rooij, waar hij tot de bevrijding zou blijven. Na de bevrijding was Jan enige tijd lid van de Binnenlandse Strijdkrachten. Jan kreeg in 2011 postuum het Mobilisatie-Oorlogskruis van de Minister van Defensie.

1943

25 kilometer voorbij Dresden

Jo Klomp tewerkgesteld in Neusörnerwitz

Jan Klomp

Ook mijn vader, Jo Klomp, is in de Tweede Wereldoorlog tewerkgesteld ver in Duitsland. Hij werd naar Neusörnerwitz gestuurd, zo'n 25 km ten noordwesten van Dresden. Daar moest hij in een fabriek werken waar tanks werden gemaakt. Hij vertelde daar weleens over en ik heb ook nog brieven en een foto uit die tijd teruggevonden. Zelf ben ik een keer in Neusörnerwitz geweest en navraag gedaan naar de tankfabriek. Men wist wel aan te geven waar de fabriek gestaan had, maar deze was een aantal jaren daarvoor afgebroken voor nieuwbouw.

Neusörnerwitz

In 1943 werden meer jonge mannen naar verschillende plaatsen in Duitsland gestuurd. Jo dus naar Neusörnerwitz. Een eind van de fabriek vandaan waren barakken waar zij gehuisvest waren. Ze sliepen met een aantal arbeiders op een kamer in stapelbedden en Jo had een bed bovenin. Het eten vond niet iedereen lekker en met name de bloemkoolsoep werd door sommigen niet gepruimd. Jo vond die best te eten en als de bloemkoolsoep op het menu stond, dan had hij meerdere porties. De weg naar de fabriek moesten ze te voet afleggen en dat was best wel een eind lopen. In de winter was dat zeker geen pretje.

Uit verhalen en brieven blijkt dat de stemming niet slecht was. Natuurlijk wilde iedereen zo snel mogelijk naar huis, maar de meeste hadden goede moed. Jo had altijd wel goede zin en had de instelling dat je de Duitse bazen in de fabriek niet teveel in de weg moest leggen (zonder ze te steunen), want dan had je het nog zo slecht niet.

Klusjesman

Jo was een soort klusjesman en leerde ook timmeren. Hij was heel vaak in de fabriekshal aanwezig. Ze werkte ook heel lange dagen en het waren niet alleen Nederlanders die er werkte. Zo was de kraanmachiniste in de fabriek een Russin. Zij moest de tanks van de ene naar de andere werkplek brengen. Op een morgen had Jo gezien dat een van de kettingen, die werden gebruikt, niet helemaal goed meer was. Hij hield hierover zijn mond omdat een Duitser deze kettingen goedgekeurd had. Jo zorgde er wel voor dat er niemand onder de tank doorliep die aan deze kettingen hing. Wat Jo ook hoopte gebeurde, de tank viel naar beneden en raakte zwaar beschadigd. Een tank minder en de productie lag een tijdje stil. Een Duitse officier kwam de fabriekshal ingestormd en wilde de Russin zwaar straffen. Hierop antwoordde Jo aan de officier dat een Duitser de kettingen had goedgekeurd en dat de Russin daar niets aan kon doen. Hierop kreeg de Duister een standje en de Russin kwam goed weg.

Onderduiken

Na een aantal maanden, had Jo er genoeg van. Begin 1944 kreeg hij toestemming om met verlof naar huis te gaan omdat een familielid zogenaamd ernstig ziek was. Jo keerde niet terug, maar dook onder bij ome Sjef en Tante Jans Denissen aan de Waalwijkseweg 3. Zij woonde in het kleine boerderijtje dat kort langs de weg staat. Rechts naast het boerderijtje stond een oude schuur met een schoor (op de foto zit hij in het luik naar het schoor). Daar verbleef Jo een aantal maanden totdat het rustiger werd in de omgeving. Er is nog wel naar Jo gezocht, maar zijn ouders vertelden dat hij teruggegaan was en dat ze niets meer van hem vernomen hadden.

Kort na de bevrijding van Udenhout, is Jo als filmoperator gaan werken bij de Canadese YMCA in Nijmegen. Hij heeft daar van maart 1945 tot januari 1946 volgens de getuigschriften naar volle tevredenheid van de legerleiding gewerkt. Hij was daar trots op.

1943

Meneer Stein wist wanneer er razzia's zouden zijn

Een appel en een ei

Gonnie Beenackers – Schoonus

Bij Huize Vincentius werkte sinds 1936 de Duitse monteur Stein. Hij heeft op Huize Vincentius de verwarming aangelegd. Hij woonde in het eerste huis links in de Groenstraat, eigendom van Huize Vincentius. Stein had een dochter Marlies die bevriend was met mijn zus Johanna. Op een of andere manier wist Stein wanneer er weer een razzia zou komen. Hij stuurde Marlies en Johanna dan naar groenteboer Kees van Uden voor een appel en een ei. Zodra Kees van Uden die vraag van de meisjes hoorde, verliet hij met grote spoed via de achterdeur zijn huis. De tamtam deed zijn werk, als een lopend vuurtje. Zo konden onderduikers een veilig plekje zoeken.

De heer Stein zelf bezocht intussen ook enkele adressen om het naderende onheil te melden. Zo is bekend dat altijd een signaaltje kwam geven bij de familie Van Ingen in de Groenstraat. De zonen Van Ingen, en onder andere ook de zonen Verspeek, trokken dan via de Achterste Sticht den Brand in om even te schuilen.

1943

Bij het slachten op het kasteel **“Daar is de onderduiker!”**

Niels Verschuuren

Opa, slachter Piet Verschuuren, moest in juli 1943 op de vlucht om de Arbeitseinsatz, de verplichte tewerkstelling in Duitsland, te ontlopen. Piet kon niet in het ouderlijk huis blijven wonen. Dat was te gevaarlijk. De eerste nachten verbleef hij bij Frans van de Pas in de Slimstraat. Daarna vond hij een adres aan de Loonse- en Drunense duinen. Hij bleef in de buurt van het dorp en hij bleef – hoe gevaarlijk dat ook was – beschikbaar om particulier (al dan niet) illegaal varkens te slachten.

Hij ging vaak met zijn leermeester Kees Schoonus op pad om te slachten. Ze kwamen soms in angstige situaties terecht. Zo waren ze eens in een soort kruipruimte onder de houten vloer van een keuken in de Schoorstraat aan het werk, toen er ineens Duitsers binnenkwamen met een vraag voor de bewoners. Ze werden gelukkig niet ontdekt.

Ook het vervoer van geslachte varkens was gevaarlijk. Op de terugweg van een slacht hadden Kees Schoonus en opa een geslacht varken in jute zakken verpakt en liepen hiermee op hun rug in de Schoorstraat richting dorp. Ergens tussen het kapelletje en het kasteel zagen ze een Duitse legertruck aankomen. Ze moesten maken dat ze wegkwamen. Kees sprong met zijn lange benen over de sloot. Piet was echter een stuk kleiner en kwam in het water terecht. Ook hier kwamen ze goed weg.

Eens was Piet Verschuuren aan het slachten op de boerderij van Vincentius toen de daar werkende Duitse ingenieur Von der Stein hem kwam waarschuwen omdat er Duitsers aankwamen. Hij verborg zich in het elektriciteitshuisje op het terrein van Vincentius.

Een andere keer werkte hij in een schuurtje aan de Grote Kom in den Brand. Hoe merkwaardig het ook klinkt, daar werd hij bij het slachten geholpen door een gedeserteerde Duitse soldaat, die daar in een schuurtje zat ondergedoken.

Een herinnering aan een misplaatste grap bij het slachten van een varken op het kasteel heeft opa ook nog eens verteld. De kasteelheer had zelf geen varkens, maar als het slachten van een varken illegaal was, was het kasteel wel een locatie waar de Duitsers niet zo snel kwamen controleren. Er waren wel meer van die locaties, zoals een schuurtje aan de Grote Kom. Maar die keer dat Piet slachtte op het kasteel, zwaaide opeens de deur open en riep iemand met een luide stem: “Daar is de onderduiker”. Het bleek bedoeld als grap, maar het hart van Piet was volledig uit balans.

1943

Op zoek naar een bed

Een Duitser aan de deur

Nelly van Kempen

Het zal 1943 zijn geweest, in elk geval in een periode dat de Duitsers mensen oppakten voor de Duitse Arbeitseinsatz. In 1943 was er in Duitsland in toenemende mate schaarste aan arbeidscapaciteit in de oorlogsfabrieken.

Het was al laat op de avond. Vader en moeder lagen al net wel of nog net niet op bed. Er brandde in elk geval nog een lichtje op de slaapkamer. Er werd op de deur geklopt. Vader zou gaan kijken, maar hij mocht niet van moeder bang dat de Duitsers voor de deur stonden om vader mee te nemen naar Duitsland. Moeder zou wel gaan en als de bangste vermoedens waar zouden zijn, zou vader nog snel door de achterdeur kunnen vluchten richting de akkers in de Mortel.

Er stond één Duitser voor de deur. Hij zei dat hij moe was en graag wilde slapen. Mijn ouders maakten een bed van stro voor hem gereed op stal. De soldaat deed zijn rugzak af, ging op het stro liggen en hij sliep al voordat vader en moeder van stal waren. Hij had nog wel aan moeder gevraagd hem de volgende ochtend om vijf uur te wekken, want hij moest op tijd weer bij zijn legeronderdeel zijn.

En zo vast als de soldaat heeft geslapen, zo hebben vader en moeder die nacht geen oog dicht gedaan, ongelooflijk bang dat ze toch een verkeerde keuze hadden gemaakt. Maar ja, een soldaat weigeren, dan wist je ook niet tot welke gevolgen dat zou leiden en vooral ook niet wanneer. Dan zou er een lange periode van onzekerheid zijn ontstaan.

Moeder wakte de soldaat de volgende ochtend zoals afgesproken om vijf uur. Moeder had koffie voor hem gezet en een boterham gesmeerd. Dat ontroerde de soldaat zo, dat hij huilde. Hij haalde een klein doosje uit zijn kleding en liet foto's zien van zijn vrouw en van zijn kinderen. En moeder smeerde nog een extra boterham. Voor onderweg!

1943

Verzetsleider zat ondergedoken in de Haarensbaan **'t Rooi Jantje verfde zijn haren zwart**

Nelis Dankers

De leider van het Udenhoutse verzet was tijdens de oorlog alleen bekend onder zijn schuilnaam 't Rooi Jantje. Overigens niet zo'n vergezochte naam, want hij heette Jan en hij had rood haar. Samen met zijn collega's in het verzet hielp hij onderduikers aan onderduikadressen en aan eten en hij hielp ook gevangengenomen verzetsmensen uit omliggende dorpen te bevrijden. Zelf moesten de leden van het verzet zich ook schuilhouden voor de bezetters en ze waren dus eigenlijk voortdurend op de vlucht.

In 1943 zat 't Rooi Jantje samen met twee kornuiten ondergedoken in de boerderij van Van de Pas aan de Haarensbaan 1. Overdag hielpen de onderduikers vaak mee op de boerderij. 't Rooi Jantje teelde ook tabaksplanten. Hij droogde de tabaksbladeren in een lege kippenkooi en maakte vervolgens zelf sigaartjes. 's Nachts sliepen ze op de hooizolder, op het schoor, dat alleen via een trapje aan de zijkant van de boerderij bereikbaar was. Ze klommen op het schoor en trokken dan de ladder naar boven.

In 1943 vond evenwel een spannend voorval plaats. Misschien had iemand de schuilplaats van 't Rooi Jantje verraden. In de avond kwamen twee vrachtwagens vol met Duitse soldaten aan. De soldaten gingen in een kring rondom de boerderij staan, zodat niemand de boerderij ongezien kon verlaten. Vervolgens kwamen enkele soldaten binnen, via de voordeur. Marinus van de Pas leidde de Duitsers naar de *goei kamer*, rechts van de voordeur en liet hen zien dat in die kamer een Duitse officier was ingekwartierd. Die Duitse officier was er die avond niet, maar zijn officierskostuum hing aan de muur en op tafel lagen unieke en recente Duitstalige bescheiden. Desgevraagd gaf Van de Pas de naam van de Duitser door, een dominee die deze avond een verplichting had en elders verbleef. De Duitsers trokken snel een conclusie: In een boerderij waarin een Duitse officier was ingekwartierd, kon niet tegelijkertijd de leider van het verzet onderdak vinden. Enkele soldaten gingen nog even naar boven, naar de slaapkamers, maar vonden niets bijzonders. Ze bakten nog een aantal eieren, aten die op met stukken brood en daarna vertrokken de twee vrachtwagen met de Duitse soldaten.

Wat zij niet wisten was dat de Duitse dominee niets ophad met het nazi-gedachtengoed en niet meer deed dan de hem opgedragen verplichtingen.

'r Rooi Jantje was natuurlijk flink geschrokken. Hij liet zich enkele weken niet zien en hij verfde met schoenpoets zijn haren zwart.

1943

Zonder enig eigenbelang

Stille sabotage, maar levensgevaarlijk

Harrie van Iersel

De bossen stonden vol met rijshout, die voor de oorlog werd gebruikt voor bijvoorbeeld dijkenbouw, maar die in de oorlog aan de Duitsers moest worden geleverd. Dat was bij iedereen zo, ook bij ons.

Tinus van Asten en Dorus Scheepens hadden een week lang het rijshout uit onze bossen verzameld, gebundeld en gewogen en daarna naar het station gebracht en in een wagon geladen, bestemd om naar Duitsland te gaan. Een week later komen Tinus en Dorus bij mijn moeder langs om hun loon op te halen. Moeder vroeg mij: "Hebben de Duitsers de rekening al betaald", hetgeen ik bevestigend kon beantwoorden. Daarop zij Dorus: "Zie je wel dat ze het niet natellen".

Wat later die dag realiseerde ik mij de impact van die laatste opmerking. Tinus en Dorus hadden zonder overleg met mij een grotere hoeveelheid opgegeven dan zij werkelijk hadden afgeleverd. En ze constateerden dat de Duitsers de door hen opgegeven hoeveelheid niet had nageteld. Het was helemaal goed bedoeld, het was stille sabotage. Het was hun bijdrage aan het verzet tegen de Duitsers.

Maar stel dat de Duitsers de aangeleverde hoeveelheid alsnog zouden tellen. Ik werd bang en ben een tijdje ondergedoken in de boerderij van Van Gorp vooraan in de Loonse Molenstraat.

1943

Op zoek naar eten voor het gezin **Stenen in de koffer**

Nelly van Kempen

Dien van de Velden uit Loon op Zand was tijdens de Eerste Wereldoorlog werkster in het gezin van bakker Kiske Danklof en zijn vrouw Maria van Gorp, die hun zaak hadden vooraan in de Kreitenmolenstraat, destijds nummer D7. Daar maakte ze natuurlijk vrienden en goede kennissen. En dat gold zeker voor de kinderen van Kiske Danklof, zoals met Leentje die later trouwde met Jan van de Voort van de houthandel.

Dien van de Velden trouwde op 23 april 1918 met Janus of Jos van Kempen, de jongste zoon uit het gezin van Adrianus van Kempen en Anna Maria Vorstenbosch uit de Loonse Molenstraat. Toen Janus was begonnen aan een militaire loopbaan verbleef hij tijdens verlof bij zijn broer Frans in Loon op Zand, buurman van het gezin Van der Velden. Janus was adjudant-onderofficier in het Nederlandse leger en werkte op de Administratie. Het gezin met acht kinderen woonde tijdens de Tweede Wereldoorlog in Utrecht.

Om haar gezin tijdens de Tweede Wereldoorlog te voorzien van gezonde voeding reisde tante Dien regelmatig met de trein en enkele koffers naar Udenhout. In Udenhout en in Loon op Zand had tante Dien haar adressen, waar ze eten kreeg of soms kocht. Natuurlijk bij familieleden Van der Velden en Van Kempen, bij kennissen die zij had overgehouden aan haar werk bij bakker Danklof en zeker ook bij de kinderen van Kiske Danklof, zoals bij Leentje van de Voort – Danklof. Tante Dien kwam ook altijd bij ons langs. Dan liepen mijn moeder en tante Dien naar de moestuin, plukten wat verse groenten en tante Dien vulde haar koffers.

Tante Dien en haar koffers reisden nooit samen. Vanuit Utrecht gingen de koffers naar het station in Udenhout. Vanuit Udenhout gingen de koffers naar steeds wisselende adressen in Utrecht en omgeving om vooral niet op te vallen. Om ook de argwaan van lege koffers te voorkomen, deed tante Dien voor de heenweg altijd stenen in de koffers, zodat ze een serieus gewicht hadden.

1943

Spotgedicht

Mensen uit de stad kwamen voor eten naar het dorp

Toon van Oene

Onder de oorlog vonden vele Tilburgers de weg naar Udenhout op zoek naar etenswaar. Mijn moeder heeft daarover eens het onderstaande spotgedicht geschreven.

Udenhout ons dorpje schoon
 Dat spant Tilburg nog de kroon
 Hier komt vaak Tilburg groot en klein
 Als smokkelaar om 't boerenbrood

Voor de oorlog was dat niet
 Toen kende Tilburg Udenhout niet
 Aldoor is de tijd gekomen
 Dat ze de boeren weten te wonen

Eerst waren de boeren niet van tel
 Maar nu waarderen ze het wel
 De boer was vuil, had geen fatsoen
 Ze hadden niet graag met hem te doen

Maar nu ze in de stad niet weten
 Waar ze iedere dag zullen eten
 Nu zijn ze anders van gedachten
 En gaan de boeren hoger achten

Van 's morgens vroeg tot 's avonds laat
 Ziet men Tilburg op de straat
 Ze komen naar het platteland
 Om daar te smokkelen heel parmant

Vragen naar spek of ham
 En eieren ook nog als het kan
 Maar de boer ook goed en wijs
 Vraagt een hele hoge prijs

1943

Duitse soldaten hadden een gaarkeuken bij Coppens **Hulp aan Engelse soldaten onder het oog van Duitse soldaten**

Toon Coppens jr. in gesprek met oom Christ Coppens †

De Duitsers hadden bij Toon Coppens, van het mengvoederbedrijf achteraan de Biezenmortelsestraat, een gaarkeuken ingericht, in de kunstmestloods. Ze hadden natuurlijk hout nodig om te stoken. Toon had een apart houthok met voldoende hout erin, waar de Duitse soldaten grif gebruik van maakten. Achteraan in het hok had Toon door boeren aangeleverd maar niet geregistreerd graan opgeslagen. Dat was vanaf de voorkant van het hok niet te zien. Maar de Duitsers gebruikten zoveel hout voor hun gaarkeuken dat er een gat in de houtopslag kwam en het zwarte-handel-graan zichtbaar werd. Vanaf toen moesten de kinderen het hout van het houthok naar de gaarkeuken brengen.

Niet leuk was toen de twee Udenhoutse veldwachters de Duitsers vertelden dat buurman Jan van Iersel illegaal varkens hield, hetgeen hij al die tijd keurig verborgen wist te houden voor de Duitse soldaten bij Coppens. De Duitsers gingen er naar toe, schoten de varkens dood en namen ze mee voor hun gaarkeuken. De veldwachters kunnen hun bazen laten zien dat ze actie ondernamen, maar tegen de Duitsers was weinig te beginnen.

En terwijl de Duitsers er hun gaarkeuken hadden, had Toon boven de graansilo's een aparte verdiepingsvloer aangelegd waarop hij koolzaad perste. De olie was voor de leveranciers van het koolzaad zeer geschikt als ruilmiddel tijdens de oorlog. Maar er kwam een dag dat Toon vermoedde dat de Duitse soldaten iets in de gaten hadden. Toen werden alle kinderen ingezet om de sporen te verwijderen: schrobben, boenen, hout afsteken en met zand inwrijven. De koolzaadolie werd 'n keer ook geleverd aan ondergedoken Engelse piloten in Hilvarenbeek, op doortocht naar Frankrijk. Maar dat kwam uit en er dreigde een proces. Nol Kuijpers van de Zandkant kende een rechter in Breda. Deze zou "de zaak regelen" in ruil voor een half varken. Slager Toontje Verhoeven heeft daarvoor een varken geslacht.

En terwijl de Duitsers er hun gaarkeuken hadden, had een onderduiker in huis. Kees de Kort was ondergedoken om te voorkomen dat hij voor de Arbeitseinsatz naar Duitsland zou moeten. Hij sliep op de achterzolder, waar ook de zonen Thijs en Jan Coppens sliepen. Voor Kees was een afscheiding gemaakt zodat hij niet in het zicht lag.

Lisa Langenberg was destijds hulp in de huishouding bij Toon en Leentje Coppens. Op een gegeven moment komt Lisa van de slaapkamers naar beneden en zei tegen Toon dat er boven iets niet klopte. Toon ging kijken en vond militaire kleding van Engelse piloten. Die waren neergeschoten en op de vlucht en konden nu in burgerkleding, die gewisseld was met Kees de Kort, proberen terug in Engeland te komen. Toen waren de rapen gaar, want Engelse kleding in huis was natuurlijk levensgevaarlijk met de Duitsers zo dichtbij.

1943

Dagelijkse zorgen

Een boterfiets met spekbanden

Fragment uit een werkstuk van Nel Bertens voor haar opleiding op de huishoudschool "Mater Christi", op basis van verhalen verteld door haar moeder Jans Bertens – van den Bersselaar †, ons aangereikt door Ans Kuijpers - Bertens

Op 10 mei 1940 kwamen de Duitsers onverzocht en onverwacht ons land binnen. Vele Nederlandse soldaten verloren het leven, Rotterdam werd gebombardeerd en na drie dagen moest Nederland zich gewonnen geven.

Ruim vier jaar hebben de Duitsers de scepter gezwaaid, vier jaren van veel honger, veel kou en veel angst. Denk maar aan al die mannen die in 1942 naar de Duitse werkkampen moesten of aan de Joden die het moesten ontgelden en waarvan er duizenden zijn omgekomen in de gaskamers.

Ook de plaatselijke bevolking had elke dag te maken met de gevolgen van de oorlog. De distributie van levensmiddelen, schoeisel, textiel, rijwielbanden, brandstof enzovoorts bracht veel moeilijkheden met zich mee. Men moest uren in de rij staan voor het afhalen van bonnen en dan nog kreeg men er te weinig om rond te komen, zodat er spoedig een zwarte handel ontstond. Voor een rijwielband werd f250,- tot f300,- betaald, voor een pond spek of boter f20,- en voor een brood f2,50. Voor de baby moest er melk bij de boer worden gehaald waarvoor men f1,- per liter betaalde. In de winter vlotte het ook al niet met de steenkolen. Men kreeg maar bonnen voor een hoeveelheid, waarmee ten hoogste één keer de kachel kon worden gestookt. Het gevolg was dat er steenkool werd gestolen uit de opslagplaatsen. Mensen haalden de mooiste bomen omver om er kachelhout van te maken. Naarmate de oorlog vorderde, raakten de steenkolen op. Mensen aten suikerbieten en tulpenbollen. Schoenen hadden houten zolen. Van oude kleren werden nieuwe kleren voor de kinderen gemaakt. De surrogaatkoffie was niet te drinken.

De meeste gezinnen konden geen nieuwe fiets kopen, er niet eens aan denken. Als eens iemand een nieuwe fiets had gekocht, was de verdenking er al snel dat de fiets was gekocht met de opbrengst van zwarte handel in bijvoorbeeld boter en spek. Het dorp sprak van een *boterfiets met spekbanden*.

Als je betrappt werd voor zwarthandel of diefstal, dan betaalde je een hoge boete, tot zelfs tewerkstelling in kampen.

Tegen deze achtergrond wil ik het volgende voorval vertellen:

Een huismoeder ging iedere week naar een boerderij om breigaren te ruilen voor eten. De boerin kreeg het breigaren, de huismoeder kon met wat eten naar haar kinderen. Dat heeft zo'n vijf maanden geduurd. Toen zei de boerin: "Nog één knot garen en dan kan ik een bedsprei haken". "Dat klopt", antwoordde de huisvrouw, "Het garen is van mijn bedsprei afkomstig. Ik heb de bedsprei uitgehaald, het garen gewassen, gedroogd en weer opgerold. Ik had de bedsprei ooit gemaakt in honderd uren en nu weer uitgehaald in honderd uren. Ik moest het ruilen om voor mijn gezin het broodnodige voedsel op tafel te kunnen zetten."

23 mei 1944

Scholen gevorderd

Geen schoolrapport

Annelieke van Geffen

Informatie uit "Over de School" 2001

Op 23 mei 1944 was het weer eens zover. Aan het eind van de middag verscheen de burgemeester met enkele Duitse officieren in de school. Het was duidelijk dat de school opnieuw afgestaan moest worden aan de Wehrmacht. Op 29 mei moest alles ontruimd zijn en trokken de Duitsers in de jongensschool. Alle schoolspullen werden ondergebracht op de zolder van de meisjesschool. Vanaf 31 mei kregen zowel de meisjes als de jongens les op de meisjesschool. Er gold een aangepast rooster waarbij de jongens in de voormiddag naar school gingen en de meisjes in de namiddag. Om de week werd er gewisseld. Dit was van korte duur, want op 8 juni kwam het bericht, dat de meisjesschool binnen een half uur ontruimd moest zijn en dat ze gevorderd was door de Duitsers. De verwarring was groot, maar er zat niet veel anders op dan de kinderen naar huis te sturen en maar af te wachten wat er zou gebeuren. Na enkele dagen kwamen er door bemiddeling van de heer Von der Stein, een Duitser in dienst bij Huize Vincentius, enkele klassen vrij en ook de landbouwschool kwam weer vrij. Nu konden om de andere dag alle kinderen een halve dag school hebben. Een paar dagen later moest men de landbouwschool opnieuw inleveren, maar daar stond tegenover dat bij de zustersschool een paar extra klassen gebruikt mochten worden. Vanaf 3 juli hadden alle kinderen, zowel de jongens als de meisjes, dagelijks een halve dag school. Nog steeds hield een tiental soldaten vijf klassen bezet. Ondertussen was ook de jongensschool leeggekomen maar men mocht er geen gebruik van maken. De bewaarschool hield men in de slagerswinkel van Kees Schoonus en in de garage van Van Strien.

In de zomer van 1944 hadden de kinderen een korte vakantie. Toen de school weer zou beginnen, bleek dat de Duitsers vrijwel alle geschikte gebouwen hadden gevorderd en in gebruik genomen. Het was de opmaat naar de Bevrijding, maar die bracht vooralsnog geen rust en veiligheid. De vliegende bommen waren zo'n groot risico dat scholen opdracht kregen te sluiten.

1944

Antoon Hamers overleed aan de gevolgen

Levensgevaarlijk gooien met een lont

Leo Hamers

Onder de oorlog en de eerste maanden erna kon je altijd risico lopen met gevonden munitie, zoals mijnen en granaten. Er zijn vele ongelukken bekend. Op 21 december 1944 verloren op het Kapucijnenklooster te Biezenmortel drie Kapucijnen het leven na het openen van een kist met een tankmijn. Op 18 mei 1948 overleed op de Zandkant de boerenknecht Adriaan de Wit bij het demonteren van explosieven.

Zo was er ook een explosief dat wij *een lont* noemden. Het lijkt een beetje op een rotje op oudjaar, maar dan een van zeker 20 centimeter lang. Het is de eenvoudigste uitvoering van een handgranaat. Het heeft in het midden een buis met aan het begin ervan een slaghoedje. Dit slaghoedje wordt geraakt door een slagpin, die losspringt op het ogenblik dat de lont wordt weggeworpen. Het slaghoedje ontsteekt een langzaam brandende lont die, na 4 tot 7 seconden aan het andere eind van de buis het slagpijpe laat ontploffen, middenin de hoofdclading.

Mijn broer Antoon stond in 1944 bij ons op de schuilkelder, toen er iemand een lont naar hem toegooide. Hij raapte het op en toen ontplofte het. De scherven drongen zijn lichaam in en beschadigden in ernstige mate zijn longen. Hij werd eerst overgebracht naar het ziekenhuis in Tilburg maar drie weken later al naar het Sanatorium Berg en Bosch in Bilthoven. Deze kliniek was gespecialiseerd in longziekten, met name tuberculose. Er zijn verschillende Udenhouters die langere tijd in dat sanatorium hebben doorgebracht. Antoon werd erheen gebracht vanwege zijn longbeschadigingen, maar mensen in het dorp wisten dat hij in tbc-kliniek te Bilthoven lag. Hij is er drie jaar verpleegd en is daar overleden en enkele dagen daarna begraven op het Udenhoutse kerkhof. En mensen vertelden dat Antoon was overleden aan tuberculose. Arnold is evenwel slachtoffer van munitie, die zomaar ergens lag.

17 juni 1944

Nabij de Biezenmortelsestraat

Crash van een bommenwerper

Jan van Rooij

In het laatste jaar van de oorlog zijn er verschillende vliegtuigen neergestort in Biezenmortel. Ik kan me nog herinneren dat in het voorjaar van 1944 bij ons in de straat een vliegtuig is neergestort. Dat was in de nacht van 16 op 17 juni 1944. Wij zagen de restanten van het vliegtuig 's morgens liggen toen we naar school gingen. We kregen toen les op Huize Assisië want de lagere school was gevorderd door de Duitsers. Het was een bommenwerper die door de Duitsers was neergeschoten, in de lucht explodeerde en terecht gekomen was op de Biezenmortelsestraat. Althans de romp lag tussen de smederij van Sontrop (nu huisnummer 25/27) en de Zandkantseweg. De staart lag achter de woning van loco burgmeester Peer Heijmans (nu huisnummer 31).

Later bleek dat slechts één van de 7 bemanningsleden de explosie overleefde. Hij was gewond en werd door de Duitsers naar het Kriegslazareth in Tilburg gebracht. De andere zes inzittenden kwamen om. Het waren vijf Canadezen en één Brit. Drie daarvan werden op de dag van het ongeluk gevonden in weilanden in de buurt en één op het erf van Frans Kuijpers op Scheurenhoeve ongeveer een kilometer van de plaats waar de romp van het vliegtuig terecht was gekomen. Een dag later werden nog twee inzittenden van het vliegtuig gevonden; één in een bos achter de smederij van Sontrop en de andere op het land van Willem van den Berselaar. De vijf Canadezen en de Brit werden begraven op het Biezenmortelse kerkhof waar ze nog steeds rusten.

Door de explosie van het zwaar beladen vliegtuig in de lucht kwamen delen van het vliegtuig verspreid over een groot gebied terecht. Verschillende bommen die het vliegtuig bij zich had ontploften toen ze de grond raakten en veroorzaakten daar grote kraters. Maar verschillende waren niet afgegaan. Sommige zaten diep in de moerassige grond. Om ongelukken te voorkomen werden de bommen door militairen onschadelijk gemaakt. In juni 1944 was Biezenmortel nog bezet door de Duitsers. Een Duitse militair die opdracht had gekregen om de niet ontplofte bommen onschadelijk te maken kwam om toen een bom onverwachts afging. Later hebben ook de geallieerden nog enkele bommen onschadelijk gemaakt. Verschillende bomkraters zijn na de oorlog gedempt met huisvuil.

In de verre omgeving van de plaats waar het vliegtuig neerkwam werden brokstukken gevonden. Voor ons kinderen was het interessant materiaal. Vooral het mica waarvan de koepel was gemaakt was mooi materiaal. Je kon van het doorzichtige materiaal ringetjes of een mooi doorzichtig kruisje vijlen. Wij kregen op zeker moment ook onderdelen van een zender in handen. Daar zaten spoeltjes in van heel fijn koperdraad. Dat was ook interessant om uit elkaar te halen.

Zo vonden we in de dagen rondom de bevrijding nog veel meer oorlogstuig. Bij ons achter in het bos bij de Leij troffen we verschillende complete Duitse militaire uitrustingen, uniformen en wapenkoppels aan. Die waren daar in de dagen rondom de bevrijding achtergelaten door Duitsers die op de vlucht voor de geallieerden waren en zich omgekleed hadden als gewone burgers. Kinderen van evacués die bij ons ondergebracht waren hebben het er goed vanaf gebracht toen ze met een gevonden geweer aan het spelen waren dat nog kogels bleek te bevatten maar gelukkig niet doorgeladen was.

De zomer van 1944

Van 't Loons kasteel tot aan de Zandkant

Loopgraven

Nelis Dankers

De Duitsers wisten aan het eind van de oorlog natuurlijk heel goed dat de geallieerden onderweg waren, dat Parijs was veroverd en Antwerpen, dat de geallieerden op weg waren geweest richting Arnhem en dat dat een brug te ver was. Midden oktober gingen de geallieerde troepen van het bevrijde Oost-Brabant richting Zeeland om daar de Westerschelde te veroveren, zodat de geallieerden gebruik konden maken van de Antwerpse haven voor de aanvoer van oorlogstuig en manschappen. De geallieerden zouden dus ruwweg de route Oirschot – Oisterwijk – Udenhout – Loon op Zand – Dongen volgen. De Duitsers wilden niet zonder slag of stoot de aftocht blazen en ze vonden de Loonse- en Drunense duinen een geschikt natuurlijk terrein om te proberen de geallieerden te stoppen. En voor dat doel moesten er loopgraven worden gegraven vanaf het Loonse kasteel tot in de Zandkant.

Iedereen in Loon op Zand die in staat was een schop vast te houden werd door de Duitsers gevorderd te komen helpen met het graven van de loopgraven. Ik moest ook mee graven. Het was weliswaar een flinke afstand, van het Loonse kasteel helemaal tot in de Zandkant, maar hier gold letterlijk dat veel handen veel werk kunnen verzetten.

Behalve de loopgraven waren enkele ploegen met mannen ook naar de munitieopslag aan de rand van de duinen in Loon op Zand/ Kaatsheuvel gestuurd. Daar hadden de Duitsers ook hun militaire voertuigen staan. De gravers moesten daar zoveel grond weggraven dat de Duitse vrachtwagens als het ware onder de grond stonden en in elk geval van afstand niet te zien waren. Mochten de geallieerden komen, dan konden de Duitsers op het laatste moment met hun vrachtwagens ontkomen.

5 september 1944

Dolle dinsdag

Een pater op de vlucht

Lies Brekelmans – Kuijpers

Duitsers op de vlucht

Het was Dolle Dinsdag 5 september 1944. De geallieerde troepen naderden de Nederlandse grens. Op maandag 4 september werd de bevrijding van Antwerpen aangekondigd. 's Avonds om kwart voor 12 meldde Radio Oranje dat ook Breda zou zijn bevrijd. Het leidde in Midden-Brabant en dus ook in Udenhout tot een chaotische dinsdag 5 september. In de nacht van maandag op dinsdag bliezen de Duitsers alle munitiedepots in Udenhout en Biezenmortel op. De opslaghal van de Steenfabriek Udenhout werd opgeblazen. Daarna volgde het gehele complex van de G.A.S., het logistieke terrein van de Duitsers op de hoek van de Zeshoevenstraat en de Van Heeswijkstraat in Udenhout. Van de gebouwen bleef slechts puinhoop over. Daarna trokken de Duitsers en de N.S.B.'ers in grote stoeten weg. Naar verluidt was de weg van Tilburg naar Den Bosch propvol met zich terugtrekkende Duitsers. Degenen die fout waren geweest vluchtten met hen mee richting Duitsland. Het dorp zag hele horden Duitsers vluchten in de richting van de weg Tilburg-Den Bosch. Alles liep door elkaar, gedemoraliseerd, ongedisciplineerd, met slechte kleding, velen ongewapend, gebruik makend van allerlei voertuigen zoals fietsen zonder banden, geroofde karren en paarden, kinderwagens. Er was er een die een kinderwagen had met een varken erin.

Ik was een kind van 11 jaar en woonde op de Zandkant aan de Oude Bosschebaan. In de vooravond stonden de buurtbewoners bij elkaar, midden op de weg, samen te discussiëren of de oorlog nu voorbij was. Mijn vader Nol Kuijpers stond erbij, ook ome Geert Kuijpers en onder andere ook Marinus de Jong. En nieuwsgierig als ik was stond ik er natuurlijk ook bij.

Een pater op de vlucht

Op een goed moment zagen we van verre, vanuit de richting Loon op Zand, iemand aan komen fietsen. Hij fietste keihard. Het bleek een priester of een pater te zijn. Hij moest stoppen want wij stonden op straat. En hij wilde ook graag stoppen, want hij wilde zijn verhaal vertellen. Het was pater Johan Rijpma, een pater van Scheut, van het missiehuis Sparrendaal in Vught. Hij was de dag ervoor op de fiets vanuit Vught op weg gegaan naar zijn moeder in Oostburg, bij Sluis in Zeeuws-Vlaanderen. Maar de pater was bij Breda aangehouden door de Duitsers en die hadden zijn fiets gevorderd. De pater had alle moed bijeengeraapt, de stoute schoenen aangetrokken en hij had "zijn eigen fiets gestolen" uit de opslagplaats van de Duitsers. Vervolgens is hij zo hard gaan fietsen als hij kon en zo lang mogelijk. Hij had nog steeds het idee dat de Duitsers hem op de hielen zaten en hij riep voortdurend: "Ik word gezocht, ik word gezocht". Maar hij was moe en had de hele dag niet gegeten. Vader zei hem dat de Duitsers vandaag waren gevlucht, dat hij vandaag maar niet meer verder moest fietsen, maar bij ons op de boerderij kon eten en slapen.

De volgende dag bleek dat Breda niet was bevrijd en dat de geallieerden niet verder waren gekomen dan het Albertkanaal. De Duitsers kwamen weer terug en eisten dat iedereen die iets van de Duitsers hadden geroofd, dat terug kwam brengen. Het werd nu echt gevaarlijk voor de pater. Maar ook vader voelde er niets voor hem langer onderdak te geven op onze boerderij. In goed overleg kon de pater onderdak vinden bij de paters Kapucijnen in Biezenmortel, maar dat hield pater Rijpma niet lang vol. De paters Kapucijnen leefden armoedig en moesten 's nachts tegen 12 uur opstaan en een uur lang bidden, tot 1 uur toe. Dat was pater Rijpma van de paters van Scheut niet gewend. Hij is daarop naar het

missiehuis van de paters S.V.D. gegaan, Huize Joannes de Deo op 't Laar aan de Udenhoutseweg in Helvoirt.

We hebben als familie Kuijpers altijd contact gehouden met pater Johan Rijpma (7-12-1914 – 7-2-1983). Toen hij werkzaam was in de missie bleef er een zeer regelmatige correspondentie bestaan en als de pater op vakantie was in Nederland kwam hij altijd even naar Biezenmortel voor een ontmoeting met de familie Kuijpers. En uiteraard heeft de familie Kuijpers al die jaren de missie van pater Rijpma financieel gesteund. Mijn zus Mien van de Gijn – Kuijpers heeft later nog eens een bezoek gebracht aan de moeder van pater Rijpma in Oostburg.

5 september 1944

Dolle Dinsdag Paardenverzet

Jef Kuijpers

Aanvankelijk was de oorlog ver weg

Het leven op de Zandkant ging zijn gewone gang ondanks de verschrikkingen die zich in de wereld afspeelden. De oorlog werd door de bewoners ervaren als een ver-van-mijn-bed-show. De seizoenen trokken zich ook niets aan van de door mensen veroorzaakte ellende. De mensen van de Zandkant wenden van lieverlee aan hetgeen zich erom heen en verder weg afspeelde en namen het meeste voor kennisgeving aan; ze waren vooral druk met zorgen voor hun eigen bestaan en het beschermen van have en goed. Men hoopte dat er een einde kwam aan de wereldwijde economisch crisis die de boerenbevolking zo hard getroffen had. Door de grote militaire inspanningen van de grote Europese landen begon de economie ook beter te draaien.

De paarden waren niet veilig

Maar al gauw kwam men erachter dat de oorlog vele gevolgen had die grote aanpassingen vergden van de gehele bevolking. Met name de inbeslagname van eigendommen die voor het eigen onderhoud en voor het goed functioneren van de plaatselijke samenleving noodzakelijk waren. Naarmate de oorlog vorderde en het Duitse leger in verdrukking kwam, werden er steeds meer maatregelen getroffen om het leger van voedsel en andere materialen te voorzien. In een boerenomgeving zoals de Zandkant ging het niet alleen om levensmiddelen maar vooral om vervoersmiddelen waaraan het leger grote behoefte had. Alle voorraden aan voedsel werden in beslag genomen en paarden waren niet veilig. Om de paarden uit de handen van de het leger te houden moesten de boeren steeds op hun hoede zijn als er in de omgeving weer een razzia werd gehouden door het leger waarbij elk paard dat ze konden krijgen zonder pardon werd meegenomen. Toen de oorlog op een eind liep en het leger niet meer de strak georganiseerde vechtmachine was waarmee ze kort tevoren Europa introkken, gingen individuele soldaten en kleinere groepen op rooftocht en namen alles mee dat van waarde was. Het grote aantal bombardementsvluchten van Engelse en Amerikaanse vliegtuigen was een teken dat de oorlog een keerpunt had bereikt die wel tot een einde van de oorlog moest leiden.

Dolle Dinsdag

Dolle dinsdag was het moment waarop de paniek toesloeg bij een groot deel van het Duitse leger. In alle haast werden maatregelen getroffen om voorraden van het leger te vernietigen of onbruikbaar te maken voor die in de handen van de vijand zouden vallen. Het in 1939 gebouwde Derde-Ordehuis en de Franciscusschool, die ook als opslaglocatie voor het leger dienden, waren volgestouwd met oorlogsmateriaal en gingen in vlammen op. De soldaten die het moesten bewaken waren al meteen met de noorderzon verdwenen. Steeds weer slaagden groepen Duitse militairen erin om een paard te vangen om dat voor hun karretje te spannen. Vooral jonge soldaten werden erop uitgestuurd om vervoersmiddelen bij elkaar te halen die nu niet bestemd waren om het leger te versterken maar als vervoermiddel voor de terugkeer naar 'Die Heimat'. Ze hadden daarbij niet altijd evenveel geluk. Ooit zag een jonge soldaat het paard van ome Kees voor de kar staan en hij ging ermee aan de haal. Nu was het paard van ome Kees al stokoud en bij wijze van spreken de dagen zat. We zagen hem met paard en kar langs ons komen en de Sticht indraaien, maar de soldaat moest steeds weer een nieuw stok vinden om het paard tot grotere spoed aan te zetten. Halverwege de Sticht had de soldaat er genoeg van; hij nam zijn geweer en ging lopend verder, de kar en het paard aan hun lot overlatend.

De paarden weigerden mee te gaan

Toen bij ons, via de *tamtam*, een van de laatste razzia's werd aangekondigd zette vader broer Frans op het paard om het naar de Hoge Hei te brengen waar de paarden van de burens zich ook schuilhielden. Korte tijd later kwam een hele colonne Duitse soldaten met geroofde paarden bij ons langs en gingen in de stallen kijken of daar paarden gestald waren. Omdat paarden ook een onderling contact met elkaar kunnen hebben begonnen de geroofde paarden geluid te maken, hetgeen beantwoord door de paarden op de Hoge Hei. Toen wisten de Duitsers waar ze moesten zijn en ze gingen met enkelen op pad om die paarden te vangen. Dat werd een grote afgang voor de soldaten. De paarden, die normaal zo makkelijk waren als een lam, begonnen te steigeren en buitengewoon agressief te reageren zodat de soldaten van schrik wegliepen en de paarden met rust lieten. Op veilige afstand zagen wij met z'n allen het tafereel met veel plezier gebeuren en de paarden zullen wel wat extra haver gekregen hebben voor moedig optreden.

5 september 1944

De avond van Dolle Dinsdag

Als kwajongens naar het terrein van de GAS

Harrie van Iersel

Het gebouw van de GAS was volledig vernield. Het vuur smeulde hier en daar nog na. We waren met een grote groep, als kwajongens al waren we daar wel te oud voor, maar het was wel spannend. Mijn broer Kees en ik waren er ook bij. We liepen het terrein van de GAS op, wat viereneenhalf jaar lang verboden gebied was geweest. Dat was van de Duitsers. Daar lag de munitie. Nu hadden we er vrij spel en we zochten in de schemering van de avond de gebouwen af. We vonden een enorme ton van wel 200 liter. Niet bewust van de inhoud namen we de ton en rolden die door de Van Heeswijkstraat en de Slimstraat naar de schuur van Van Ingen in de Groenstraat. Daar hebben we de ton opengemaakt en er bleek 200 liter wijn in te zitten. Maar de wijn was vreselijk vies. Achteraf weten we dat dat kwam door het rollen van het vat. Een buit van niks, maar we hadden wel heel veel plezier gehad.

6 september 1944

De dag na Dolle Dinsdag

De Duitsers kwamen terug

Ton de Jong in "Op de kleintjes steeds gelet"

Zuster Tarcisia (Cor) de Jong

Toen de Duitsers op Dolle Dinsdag hals over kop Udenhout en Biezenmortel verlieten, werd aangekondigd dat de Duitsers voor hun vertrek het Derde-Ordehuis en de school van Biezenmortel zouden opblazen, die immers in gebruik waren als munitieopslag. Dat was redelijk dichtbij de boerderij van Piet en Dien van de Pas aan de Capucijnenstraat 5. Het gezin week uit naar Peer Heijmans aan de Biezenmortelsestraat en dan ook nog zover mogelijk achter in de tuin, op zo groot mogelijke afstand van de munitieopslag. Alleen Piet en de knecht bleven op de boerderij bij het vee. Dien had een kinderwagen vol geladen met luiers en kleding voor de beide kinderen. De kinderwagen en de beide kinderen werden op nog veiliger afstand gebracht, naar Kees van Balkom aan de Oude Bosschebaan.

Bij de vlucht van de Duitsers op Dolle Dinsdag zijn in de Capucijnenstraat zes vrachtauto's achtergebleven. Al vroeg in de morgen werden ze volledig afgeschild door 15 Biezenmortelse boeren, onder wie Kees en Harrie de Jong uit de Winkelsestraat 13. Banden, benzine, onderdelen, alles verdwijnt. Als daags daarna de Duitsers terugkomen, worden de boeren snel opgespoord en opgesloten in een kippenhok. De moffen dreigden de bange boeren dood te schieten. Pater Maurus bemiddelt en weet gedaan te krijgen dat de kwestie wordt afgedaan met het terugbrengen van de gestolen goederen en het repareren van de wagens. Smid Willeke van der Loo wordt ingeschakeld om de vrachtwagens weer in elkaar te zetten.

Intussen moeten de boeren in het kippenhok, dat vol vlooiën zit, onophoudelijk blijven staan. "Nooit heb ik zoveel schrik gehad. De hele tijd was er een geweer op ons gericht. We mochten geen beweging maken. Ik dacht echt dat het met ons gedaan was", vertelt Kees de Jong nadien.

Cor de Jong was meid in het gezin van Piet en Dien van de Pas in de Capucijnenstraat 5. Al die jaren dat ze daar had gewerkt, was ze alle weken alleen op zondagmiddag thuis geweest, ongeacht verjaardagen en ongeacht ziektes thuis. Maar deze woensdag, 6 september 1944, zei mevrouw Van de Pas tegen Cor: "Ge moet toch maar even naar huis gaan". Thuisgekomen vond Cor haar moeder huilend en jammerend over haar twee zonen die waren opgepakt door de Duitsers: "Het is verschrikkelijk, onze jongens komen misschien nooit meer thuis. Misschien schieten ze Kees en Harrie wel dood!". Voor de inmiddels 94-jarige zuster Tarcisia (Cor) de Jong was woensdag 6 september 1944 de meest angstwekkende dag van haar leven.

21 september 1944

Tussen Oorlog en Bevrijding

Mijn geboorte in De Rustende Jager

Ria Vermulst - Klijn

De geschiedenis vertelt ons dat Udenhout werd bevrijd op 26 oktober 1944. Een maand eerder, op 21 september 1944 ben ik geboren in De Rustende Jager. Later vertelde onze pa en ons mam aan ons dat het er nogal spande aan de rand van de Loonse en Drunense Duinen, dus ook bij de Rustende Jager.

Voortdurend beschietingen

Al sinds Dolle Dinsdag 5 september 1944 hing er een geladen spanning in het dorp. De geallieerden waren de actie Market Garden begonnen. De dag dat de geallieerde grondtroepen het dorp zouden komen bevrijden kon niet ver weg zijn. Er waren al wel voortdurend beschietingen vanuit de lucht op het Duitse leger en de Duitsers haalden geallieerde vliegtuigen neer. Zo was er op zaterdag 16 september op het station een trein beschoten waarbij een brandweerman was omgekomen. Zondag 17 september was een angstige dag. Er waren zoveel vliegtuigen in de lucht dat je in de kerk helemaal niets van de H. Mis kon horen. Maandag 18 september stortte eerst om 4 uur 's middags een vliegtuig neer op de oprijlaan van Huize Assisië en daarna, een half uur later, een bommenwerper bij 't Winkel. De Duitsers waren erg onrustig en controleerden zowat alle mensen op straat. Onze pa mocht ook niet naar buiten van ons mam, bang dat hij opgepakt zou worden met alle gevolgen van dien. Het was een angstige tijd.

Met een onveilig gevoel op de vlucht

Mijn ouders, Jan en Dina Klijn - Oerlemans en de oudste twee kinderen, Kees en Nelly, woonden aan de Gommelsestraat, in het huisje naast café 't Gommelen.

Vooraf voor mijn moeder die – zoals dat vaak gezegd wordt – op alle dagen liep omdat ik geboren moest worden, was de angst groot. Stel dat de grondtroepen door de Biezenmortelsestraat en de Groenstraat zouden trekken, moeder zou moeten bevallen in de vuurlinie. Daarom vluchtte het gezinnetje naar De Rustende Jager, op grotere afstand van de doorgaande wegen en dicht bij oma in de buurt.

Geboren op 21 september 1944

Daar ben ik op 21 september 1944 geboren en iedereen moest meteen de schuilkelder in inclusief ons mam en ik als pasgeboren baby. Daar zaten nog veel meer mensen uit de buurt. Het oorlogsgeweld was zo heftig, dat ons pa mijn geboorte, van oma en ons mam, niet zelf aan mocht gaan geven bij de gemeente. Oma en buurvrouw Han Berkelmans hebben dat de volgende dag samen gedaan. Voor vader was het te gevaarlijk, het was niet veilig.

“Er waren ook goeie Duitsers”

Na mijn geboorte moesten we allemaal de schuilkelder in. We hebben tien dagen in de schuilkelder doorgebracht, samen met al die andere burenen... ik hangend in een mandje aan de zoldering (wat ik me daar dan ook bij moet voorstellen). De schuilkelder was een gat in de grond in de buurt van het huis van Hannes van Balkom of van Jan van Hal. In ieder geval dicht bij een van die twee want de melk voor mijn pap werd gekookt door een van de burenen in het woonhuis dat dichtbij stond en soms – zo vertelde ons mam later – ook wel eens door een Duitse soldaat die daar aan het vechten was. Moeder zei dan ook altijd: “Er zijn en waren ook goeie Duitsers, zie je wel”. Ons Mam vertelde later dat een van de soldaten zelf kinderen had en dat hij haar een foto had laten zien. Ook waarschuwde de Duitse soldaat mijn ouders voor

het gevaar omdat op de schuilkelder (dat gat in de grond) een laag musterd of rijshout of hoe je het noemen wil, lag. De Duitse soldaat zei dat ze dat weg moesten halen en iets anders verzinnen, plaggen of zo, want als er een verdwaalde kogel of iets van vuur bij zou komen, zouden we allemaal levend verbranden.

Ik mocht niet huilen

Het moest natuurlijk wel stil zijn in de schuilkelder want de "foute" Duitser, die er misschien ook wel rondliep, mocht ons natuurlijk niet horen. Mijn babygehuil zou al die mensen in de schuilkelder kunnen verraden. Daarom kreeg ik een tut-lap met een schep suiker erin waarop ik kon sabbelen. En dit moest voorkomen dat ik ging huilen.

Toen we na tien dagen uit de schuilkelder kwamen kon ik geen daglicht meer verdragen. De dokters en ons pa en ons mam waren bang dat ik blind zou zijn geworden, maar dat is langzaamaan weer goed gekomen. Gelukkig maar.

Doop

Ik ben meteen na mijn geboorte gedoopt door buurvrouw Drieka van Haaren, want in tijd van nood mag en moet iedereen dopen, zo staat er in de catechismus. Door een verdrietige ervaring wijs geworden wilden mijn ouders niet laten gebeuren wat een jaar eerder wel gebeurd was. In augustus 1943 was onze eerste Mari geboren en na één dag alweer gestorven vanwege de kinkhoest. Dit kindje was niet gedoopt en mocht daarom niet begraven worden op het kerkhof in Udenhout. Ons pap heeft het in een kistje achterop zijn fiets naar het ziekenhuis in Tilburg gebracht en tot op heden, zo vertelde ons mam ons jaren later heel verdrietig, weten ze nog niet waar dat kindje gebleven is. Daarom wilden ze bij mij niet wachten met dopen, gezien ook de situatie rond de oorlog. Ik ben twee keer gedoopt: een keer in De Rustende Jager en een keer in de kerk.

Nog een keer angst

Eerst Biezenmortel en daarna Udenhout werden bevrijd op 26 oktober 1944. Voor de Oude Bosschebaan liet de Bevrijding nog op zich wachten. De Duitsers vluchtten de duinen in en werden vanaf de Biezenmortelsestraat en de Groenstraat beschoten. Er gingen op 26 en 27 oktober 1944 vele boerderijen aan de Oude Bosschebaan in vlammen op, ook De Rustende Jager. De Bevrijding kwam een dag later.

Ik vind het een eer dat ik dit verhaal mocht doen, een verhaal waarin verdriet en blijdschap dicht bij elkaar horen, want – hoewel een dag later – na het geweld kwam de Bevrijding. En iedereen was blij!!

September 1944

Oorlogsvertelling

Op de step naar ome Jaones

Bert van Asten

Op de step naar ome Jaones

Mijn eerste ervaring met een schuilkelder was een toevalligheid. Ome Janus (van Kempen), getrouwd met Tina van Zon, woonde in die tijd in de Stationsstraat op C 223, thans Kreitenmolenstraat 93. Wij hadden thuis een varken geslacht en ik moest van mijn ouders een ring worst wegbrengen naar mijn oom en tante. Met mijn step ging ik op pad, de worst aan het stuur, naar tante Tina. Het viel me wel op dat er in de Stationsstraat zoveel militaire voertuigen stonden, maar ik had als 8-jarige knaap geen idee wat de betekenis daarvan was. Bij mijn tante aangekomen gaf ik de worst af en draaide weer om terug naar de Groenstraat, waar wij toen woonden op B 75, nu 103. Toen ik naar huis wilde stappen, verscheen er in de lucht een Engelse jager, die de Duitse colonne in de Kreitenmolenstraat onder vuur nam. Door het roepen van mijn oom vluchtte ik naar zijn schuilkelder, terwijl de kogels om mijn oren vlogen. Gelukkig werd slechts mijn klomp geraakt. Op één klomp bereikte ik de schuilkelder. Eenmaal thuis vertelde ik mijn verhaal en begreep toen waarom mijn vader ook zo'n schuilkelder had uitgegraven.

Een schuilkelder in de vorm van de hoofdletter T

Onze schuilkelder lag achter de moestuin, wellicht niet bestand tegen directe inslagen van de V1 of de V2, maar wel tegen de scherven hiervan. Vooral de V1 was berucht en werd erg gevreesd. Zolang deze Duitse vliegende bommen over ons heen vlogen, was er niets loos, maar o wee wanneer de motor afsloeg. Uit deze tijd is het gebedje "Lieve-Vrouwke geef hem nog een douwke".

Hoe zag zo'n schuilkelder er uit? Ik heb met mijn broer Piet overleg gehad en samen kwamen we tot de conclusie dat onze schuilkelder de vorm had van de letter T. De gegraven kelder was ongeveer 4 bij 6 meter en minimaal 1 meter diep. Hij werd aan de kant nog wat verhoogd met de uitgegraven grond. Wij konden er rechtop in lopen, maar voor vader en moeder was hij iets te laag. Op de kanten werden houten balken en takken gelegd. Op de balken werden planken, musterd en riet gelegd. De nog overblijvende spleten werden gedicht met juten zakken en daarna werd de gehele schuilkelder afgedekt met een stevige laag zand. Zo ontstond het dak. Als camouflage werden er maïsstengels, slootstrooisel en takken gebruikt. Om de natte en vieze ondergrond te bedekken, werden kokosmatten gebruikt. Achter in de kelder lagen uit voorzorg een *pulling* (peluw) en een paar dekens. Omdat vader en moeder blijkbaar rekenden op een kort verblijf in de schuilkelder, werd weinig voedselvoorraad opgeslagen. Wel onze dagelijkse drank *ranja* voor de kinderen. Het belangrijkste huishoudelijk bezit had vader in kisten ingegraven in de kippenren. Er was in de schuilkelder geen toiletgelegenheid. Dus, als we 'moesten', gingen we vlug naar ons huis.

Schuilen tijdens de bevrijding

Toen we tijdens de Bevrijdingsdagen de neervallende as ontdekten, besloot vader de schuilkelder te gaan gebruiken. Deze as was afkomstig van in brand staande boerderijen in de buurt van Helvoirt. De bevrijding was nabij. In allerijl werd het Mariabeeld meegenomen in de schuilkelder. Tot overmaat van ramp sneuvelde het hoofd van het Mariabeeld, tot grote ergernis van moeder. We brachten, zoals vader had verwacht, slechts korte tijd door in de schuilkelder. Ook Udenhout was snel bevrijd. Vele beloften werden later ingelost. Uit dankbaarheid voor de bescherming door Onze Lieve-Vrouw werden her en der kapellen gebouwd en menig huis voorzien van een muurtegel met haar beeltenis.

Begin oktober 1944

Op de vlucht voor wisse dood **Bange Duitse soldaten**

Nelis Dankers

Een paar weken voor de Bevrijding waren er steeds meer Duitse soldaten die doodsbang waren te sneuvelen in het oorlogsgeweld als de geallieerden hier zouden komen om de Duitse troepen te verslaan. Enkele Duitse soldaten maakten de keuze om te deserteren uit het Duitse leger, enkele weken onder te duiken tot de geallieerden zouden arriveren en zich dan over te geven aan de geallieerden. Ze wisten dat ze dan krijgsgevangen van de geallieerden werden en ze wisten ook dat ze als krijgsgevangen zouden worden behandeld conform internationale gedragsregels en dat ze vroeg of laat weer naar huis zouden kunnen gaan.

Zo ook een Oostenrijkse soldaat in het Duitse leger, kapper Willibald Schnitzler. Hij had in de maanden dat hij in Udenhout was gelegerd contact gelegd met kapper Gerrit Swaans en uiteindelijk maakte hij voorzichtig aan Gerrit Swaans kenbaar dat hij wel zou willen deserteren en een onderduikadres zocht; voor hemzelf en voor zijn kameraad Robert Wirmann uit de Elzas (een Frans gebied dat door de Duitsers in 1940 werd ingelijfd). Gerrit zei wel een onderduikadres te weten en zo kwamen beide soldaten bij Van de Pas op de Haarensebaan 1. Ze voelden zich veilig en hielpen zelfs mee met het werk op de boerderij. Ze voelden zich ook terecht veilig, want het Duitse leger had heel andere zorgen dan het opsporen van deserteurs.

We hebben met ons gezin tot aan zijn overlijden enkele jaren geleden contact gehouden met Robert Wirmann.

17 oktober 1944

Varkensvoer voor Duitse soldaten

Jef Kuijpers

Een niet aangekondigd bezoek

Het was voor ons niet eens een grote verrassing dat op een oktoberavond, vroeg in de morgen op de deur werd geklopt, beter gezegd gerammeld, net zolang totdat mijn vader open ging doen om te zien wat er gaande was. In het schaarse licht van een stallamp zag vader een onmiskenbare Duitse soldaat staan, die hem aan het verstand bracht dat hij een slaappleats zocht voor de rest van de nacht. Al wijzend gaf hij aan dat de hooiberg, de schuur en het schoor daarvoor wel zouden kunnen dienen. De vraag naar een slaappleats verraste vader, omdat zoiets nog niet eerder was voorgekomen en dus begon het vermoeden te rijzen dat er iets meer aan de hand was. Dat bleek al gauw, want uit de donkerte tekenden zich nog meer silhouetten af van soldaten en het leek vader raadzaam de soldaten hun gang te laten gaan. Een deel van de troep liep langs hem heen, over de stal, naar de schuur om daar in hooi en stro een slaappleats te zoeken. Met stijgende verbazing zag vader het allemaal gelaten aan, vooral het grote aantal soldaten deed hem versteld staan. Nauwelijks van de schrik en de verbazing bekomen, het leek op een nare droom, ging vader weer naar bed. De rust was weergekeerd en het leek alsof er niets gebeurd was. Mijn broer Frans en ik, wij beiden hadden zittend op de trap van de opkamer het tafereel horen gebeuren, gingen ook weer naar bed toe.

De volgende ochtend begon de dag weer zoals alle andere dagen. Vroeg naar de wei om te melken, paarden en varkens voeren. Frans en ik moesten aardappelen in de fornuisketel doen om een varkenspot klaar te maken, terwijl ons moeder het vuur onder de ketel stookte om de aardappelen gaar te krijgen.

Intussen was iedereen nieuwsgierig hoe het met de 'spooksoldaten' was, die toch ergens in en om het huis moesten zijn. Al gauw kwam daar duidelijkheid in, want buiten waren soldaten bezig met emmers water, kennelijk met de bedoeling zich te wassen. Wassen, scheren, kleren schoonmaken en luizen vangen waren voor veel soldaten de eerste bezigheden van het hier gestrande Duitse legeronderdeel. Het werd intussen ook duidelijk dat er veel meer soldaten waren dan we aanvankelijk hadden gedacht. Uit de hooimijt en paardenschuur kwamen steeds weer anderen tevoorschijn.

Het ontbijt van Jan Soldaat

Nadat wij gegeten hadden, het zal een uur of negen in de morgen zijn geweest, kwam de nachtelijke woordvoerder de keuken binnen met de vraag of hun officieren gebruik mochten maken van de keukentafel om hun routekaarten te kunnen uitspreiden en bestuderen. Zo zaten na enige tijd drie Duitse officieren bij ons aan de keukentafel om het vervolg van hun oorlog te bestuderen. Al gauw bleek dat oorlog voeren hongerig maakt en eten hadden ze niet bij zich, dus werd de keuken voor korte tijd ook nog een officiersmess. Roggebrood met spek en koffiesurrogaat stonden op het menu en de drie lieten het zich goed smaken.

Ondertussen speelde zich op de stal een opmerkelijk tafereel af. De in de ochtend gekookte aardappelen voor de varkens lagen nog te sudderen om van lieverlee gaar te worden. Dat was niet aan de aandacht van de soldaten ontsnapt, want die waren natuurlijk net zo hongerig als hun officieren en hadden ook geen voedsel bij zich. Om de fornuispot heen verzamelde zich een kring van soldaten die telkens het deksel optilden om vervolgens met hun zakmes of vork te prikken of er al aardappelen gaar waren. Hadden ze een gaar exemplaar gevonden dan werd deze als een kostbaar kleinood in de helm of kwartiermuts mee naar buiten genomen om er vervolgens de schil af te plukken en daarna 'smakelijk' op

te eten. Zo werd in korte tijd de gehele voorraad varkensvoer door de hongerige soldaten verorberd.

Die ochtend bleek de groep soldaten een restant te zijn van een bataljon van het 10^e leger bevond dat in Normandië had gevochten. Het bataljon had daarbij grote verliezen geleden, en daarom hadden zij tenslotte met zo'n 30 man besloten de oorlog te laten voor wat hij was en door nachtelijke marsen te proberen zo spoedig mogelijk 'die Heimat' te bereiken. Op een kaart stippelden de soldaten het vervolg van hun route uit. Ze vertrokken noordwaarts om bij Hedel de Maas over te steken. De soldaten vertelden nog dat ze onderweg drie makkers waren kwijt geraakt.

18 tot 20 oktober 1944

Een knullige ondergrondse actie met grote gevolgen

Jef Kuijpers

De drie vermisten melden zich

De verbazing was groot toen 's anderdaags 's morgens rond koffietijd opnieuw drie Duitsers zich aandienen. Ook zij wisten al snel uit te leggen dat ze honger en dorst hadden en dat eten en drinken welkom zouden zijn. Al snel werd het verband gelegd tussen de gebeurtenissen van de vorige dag en datgene wat zich nu afspeelde. En inderdaad bleken deze drie de 'vermisten' te zijn waarover de groep soldaten gisteren gesproken had. De drie waren dan ook zeer verrast dat ze toch redelijk kort achter de grote groep aanliepen. Ze waren zeer geïnteresseerd in de route die de grote groep voornemens was te volgen om een poging te doen hen alsnog in te halen. Daartoe werd de route op papier gezet waarbij nadrukkelijk de mogelijk vernielde brug bij Hedel ter sprake kwam, hetgeen elk ogenblik verwacht kon worden. Na gegeten en gedronken te hebben en enigszins uitgerust vertrok het drietal richting Den Bosch in een poging de anderen in te halen, maar het Duitse legertje van zegge en schrijven drie man, te weten een officier, een onderofficier en een soldaat met donshaar om z'n kin, kwam terecht in de vuurlinie van de elkaar beschietende partijen. Erger was de constatering dat de brug bij Hedel inmiddels was vernield en daarmee hun weg naar het land van Maas en Waal. Zo eindigde hun poging om met de anderen hun vluchtroute naar 'Die Heimat' te voltooien. Daarbij kwam nog het probleem dat de dappere Feldweibel een grote wond had opgelopen door een ontploffende granaat die tussen hen inviel. Zij hadden dan ook de grootste moeite uit de gevarenzone te komen. Dat was enkel mogelijk in de richting vanwaar ze gekomen waren. Van dit gehele gebeuren was bij ons op dat moment nog niemand op de hoogte. Het doffe geluid van ontploffende granaten was wel een teken dat er iets gaande was. Tegen de avond stond plotseling het drietal weer voor de deur. Geschrokken, onthutst en vol zorgen zagen wij het gezelschap aan. Het was bovendien een buitengewone zielige vertoning, dat niets meer weg had van het stoere en zelfbewuste leger van Duitsland. En het "voor Fuhrer, Volk en Vaterland" waren zij allang vergeten. Na overleg vond het drietal onderdak aan de overkant, bij Marinus de Jong. Die had geen kleine kinderen, een goede ruimte met een gemakkelijke vluchtweg en Marinus had er ook geen bezwaar tegen.

De ondergrondsen slaan toe

Een dag later in de avond kwamen wij met paard en kar terug van het land op weg naar huis. Haaks op onze rijrichting zagen wij in de schemer twee silhouetten van de hei vandaan komen, waarvan wij wisten dat het twee van de drie Duitsers waren die terugkwamen van de jacht. Maïsschuren en hooibergen onttrokken hen op een gegeven moment aan ons zicht. Bij de inrit naar onze boerderij zagen we plotseling iemand op de weg liggen met een gevaarlijk uitziend apparaat voor z'n neus, wat een mitrailleur bleek te zijn. Amper bekomen van de schrik werd het duidelijk dat de ondergrondsen tot actie waren overgegaan. Zij hadden zich verschanst achter de hooi- en houtmijten en in de schuur van Marinus de Jong. Op de invalswegen lagen mannen met een mitrailleur. In een soort bliksemactie hadden de leden van de ondergrondse de jonge soldaat, die druk doende was met het klaarmaken van het avondmaal, overrompeld. Zonder slag of stoot en bleek van angst had hij zich gehaast overgegeven, wat in zijn positie ook het beste was wat hij kon doen. Wat moest hij tegen zo'n overmacht. De twee jagende militairen waren ondertussen bij hun verblijf, de stal, aangekomen. Niets vermoedend waren zij tussen de maïsschuren en hooimijten door naar de boerderij gelopen, maar nauwlettend in de gaten gehouden door de leden van de ondergrondse die zich verdekt hadden opgesteld. Op het moment dat zij de stal wilden binnengaan werd er vanuit de schuur geroepen dat zij hun handen moesten opsteken en hun

geweer neer moesten leggen. Verbouwereerd om zich heen kijkend, zagen zij dat ze van alle kanten waren omsingeld. Opvallend genoeg was, dat de dappere Feldwebel als eerste zijn geweer er bij neergooide en z'n handen opstak, wellicht de pijn van zijn eerder opgelopen wond nog in gedachten. Ondertussen was het donker geworden en vertrok het gezelschap met onbekende bestemming over de Baan richting Den Bosch.

De verdere gebeurtenissen onttrokken zich aan het zicht van de buurt waarbij de ouderen een onzeker gevoel hadden of dat deze actie van de ondergrondse ook het einde van de affaire zou zijn.

Het antwoord van de SS

Dat bange voorgevoel bleek als snel bewaarheid te worden. 's Anderendaags in alle vroegte wemelde het bij ons in de omgeving van Duitse SS-ers. Alle wegen waren hermetisch afgesloten met mitrailleurposten en wij konden alleen via de wei en de tuin bij en van ons huis komen. Vanuit de keuken was te zien dat de gehele familie De Jong op straat stond omringd door fanatiek ogende SS-ers. Vader en ome Nol waren bij de eerste tekenen van gevaar al de hoge hei op gevluucht om te voorkomen dat zij ook ingerekend zouden worden. Ons moeder werd bleek van angst toen op een gegeven moment een SS-soldaat naar ons toe kwam en binnenstapte. Hij had gelukkig niet meer nodig dan water voor z'n veldfles, waarna hij weer vertrok. Ik werd door ons moeder geposteerd op de hooizolder vanwaar je door een gat in het dak kon zien wat er zich bij de Jong afspeelde.

Tot op dat moment was er bij ons niemand op de hoogte van wat er aan deze overval vooraf was gegaan en hoe de SS erachter was gekomen. Dat werd pas later duidelijk. Daarbij werd het bange voorgevoel bewaarheid dat de ondergrondsen niet wisten wat zij met hun gevangenen van de vorige avond aan moesten. Immers na het vertrek, toen hun actie was voltooid, zijn zij met hun drie Duitsers terechtgekomen bij de boerderij van Piet van Bijnen op de Heikant in Helvoirt. Of dat toeval is geweest of georganiseerd was, is niet duidelijk. Ook niet wat daar eventueel afgesproken is met de drie gevangenen Duitsers en ook niet wat Piet van Bijnen er mee te maken had. Resultaat is in ieder geval geweest dat de drie Duitsers vrijgelaten zijn zonder hun wapens en verdere uitrusting.

Er is weinig fantasie voor nodig om te bedenken wat drie gefrustreerde en berooide soldaten doen als zij vrij zijn in een omgeving waar hun eigen leger heer en meester is. Op slechts enkele kilometers waren de kazernes waar met name de SS gelegerd was. Binnen korte tijd na hun vrijheid waren ze bij die kazerne aangekomen en meldden zich daar met het verhaal over hun gevangenneming. Wellicht hebben ze daar in de kazerne eens hartelijk gelachen om de knulligheid van deze actie door de ondergrondsen. Op een antwoord konden de ondergrondsen wachten. De Duitsers namen drastische maatregelen bij soortgelijke voorvallen. In korte tijd stond alles in rep en roer en werd een strafexpeditie op touw gezet. Met een horde SS'ers gingen de drie terug langs de weg waar ze gekomen waren en belandden daarbij vanzelf bij de boerderij waar ze vrijgelaten waren. Deze boerderij werd zonder omhaal van woorden in brand gestoken en ook de boerderij van Bartje van den Brand (Biezenmortel) werd in de as gelegd (18 oktober 1944). De Duitsers waren er kennelijk achter gekomen dat Bartje er iets mee te maken had. Bartje en zijn zoon Jan werden meegenomen, maar gelukkig maar voor even.

Medio oktober 1944

Midden in de nacht door de donkere duinen

Met een hele groep door de Duitsers weggevoerd

Sjaan Kors – de Jong

Het was medio oktober 1944. Ons gezin woonde in boerderij de Bus in de hoek van de Gommelsestraat en de Oude Bosschebaan. De geallieerde troepen hadden op 18 september Eindhoven bevrijd en waren daarna noordwaarts vastgelopen. Arnhem was een brug te ver. Het geallieerde leger trok vervolgens westwaarts met de intentie de Westerschelde te bevrijden zodat de geallieerde troepen gebruik zouden kunnen maken van de haven van Antwerpen. Met die beweging westwaarts werd het onrustig in onze omgeving en vooral aan de Zandkant, aan de rand van de duinen, was het zelfs ronduit gevaarlijk. Ons gezin zat verspreid over twee schuilkelders. Mijn ouders Kiske en Betje de Jong – van Remunt en Kees en Riet zaten bij Jan Denissen in de schuilkelder. Ik zat met nog vier broers en zussen in de schuilkelder van de familie Verdaasdonk.

Die avond stonden de Duitsers aan de ingang van onze schuilkelder. We moesten er allemaal uit. De Duitsers hadden onze schuilkelder nodig in hun verdedigingslinie, waartoe ook al lange loopgraven waren en werden gegraven. De Duitsers namen ons mee de donkere duinen in en steeds als er weer werd geschoten moesten we met z'n allen op de grond gaan liggen om als het stil was op te staan en weer door te lopen.

We waren met de hele groep, het hele gezin Verdaasdonk, vader, moeder en zeven kinderen, Frans van Balkom en zijn vrouw en hun dochter Sjaan, Piet van Wijk met zijn hele gezin, wij met vijf kinderen uit het gezin De Jong en ook een Sontrop die mogelijk toevallige passant was en een schuilplaats nodig had.

Je liep gewoon mee. Ik was 12 jaar. Het gebeurde op dat moment en je moest wel. Ik kan me niet herinneren dat ik erg bang was. Misschien de ouderen in onze groep. De Duitsers brachten ons naar Drunen, naar het klooster van de Broeders. Ze zetten ons daar af en de Duitsers gingen vervolgens terug naar Udenhout. Het was hen dus niet om ons begonnen, maar echt om de schuilkelder.

We zijn een dag in het klooster gebleven. Het was er overvol met mensen op zoek naar veiligheid. We werden als hele groep ondergebracht bij Vissers tegenover de kerk van Drunen. Die had een grote kelder, waar we allemaal inpasten. Van daar zijn we verspreid over gezinnen in Drunen. Ik kwam met mijn broers en zussen terecht bij de familie Van de Ven – van Delft.

Mijn ouders zaten intussen nog in de schuilkelder van Denissen. Die was niet door de Duitsers gevorderd. Toen zij erachter kwamen dat wij niet meer in de schuilkelder van Verdaasdonk zaten, waren zij ons echt kwijt. Ze wisten niet waar we waren of wat er met ons was gebeurd.

Nu ik er zo over nadenk denk ik ook dat we veertien dagen lang in onze zelfde kleren hebben gelopen. We hadden niets anders.

26 oktober 1944

Kleertjes voor de kinderen

“Die dag: Het regende kogels”

Nelly van Kempen

Het kan niet anders dan dat het op Bevrijdingsdag was, 26 oktober 1944. Geen andere dag was er zo onophoudelijk sprake van een over en weer schieten tussen de Duitsers en de geallieerde troepen. Moeder heeft vaak verteld: “Die dag: Het regende kogels”.

Vader en moeder zaten in de schuilkelder op enige afstand van het huis, samen met hun drie kinderen, mijn oudere broers Piet en Ad en ik. Na korte tijd zei moeder tegen vader: “Als ze nou ons huis in brand schieten, dan hebben we niks meer, dan hebben we ook geen kleertjes meer voor de kinderen”. En moeder stond op, klom de schuilkelder uit en liep door de kogelregen naar het huis. Ze pakte de kinderwagen en stopte die zo vol mogelijk met kleertjes voor de kinderen en een warme deken erbij. En weer terug de kogelregen in. Terug naar de schuilkelder.

In de vooravond stond er iemand hard te schreeuwen dat mijn ouders uit de schuilkelder moesten komen. Aanvankelijk deden mijn ouders dat niet. Ze wisten niet wie er stond te schreeuwen. Misschien waren het wel Duitsers. Het schreeuwen hield aan en de overbuurman maakte zich bekend: “Ik ben Piet van Kuijk, Janus, Tina, kom gerust uit de kelder, we zijn bevrijd”.

26 oktober 1944

Oorlog bij de Krommendijk 's Middags 7 minuten voor half 4

Wim Swaans

Op de boerderij aan de Groenstraat B 59 woonden mijn ouders Marinus Swaans en Miet Bertens met zeven kinderen. Ik was de middelste van de zeven en heet Wim. Op de dag van de Bevrijding, 26 oktober 1944, was ik op zes weken na elf jaar en ik kan me nog bepaalde dingen herinneren van die dag wat er zich allemaal afspeelde rond de boerderij van ons en ook rond het Gommelen en 't Endeke. Onze boerderij werd toen ook al de Kromme Dijk genoemd. Voor dat wij bevrijd werden kwam er elke dag een pater van de Kapucijnen uit de Biezenmortel langs ons gefietst en wat mij opviel aan de fiets van die pater was, dat men aan een kant de trapper had ingekort, zodat hij maar een heel klein rondje hoefde te maken. Ik hoorde thuis zeggen dat de paters dat hadden laten doen, zodat de fiets niet afgenomen zou worden door de moffen. Die pater had twee zware tassen aan de fiets hangen en bracht dan eten naar bepaalde plaatsen waar onderduikers zaten.

De Engelsen brachten de Bevrijding

Het was 26 oktober 's morgens vroeg dat wij onze pa hielpen de koeienstal gereed te maken zodat de koeien 's avonds naar binnen konden, want als die bij ons op stal kwamen bleven ze tot het voorjaar binnen, dat kwam omdat onze weilanden ver van de boerderij lagen en 's winters koeien altijd binnen stonden. Om een uur of 10 werd er op de ramen van de stal gebonsd. Het was veldwachter Roijmans op de fiets, een heel dikke man, en al vele jaren dorpsagent. Hij kwam ons vertellen dat wij niet meer naar buiten moesten gaan, dat de Engelsen op komst waren om Udenhout te bevrijden van de Moffen en er zou geschoten kunnen worden. Na de middag zaten wij binnen. Vader en moeder hadden de zelf getimmerde wasschraag vol met kleren gehangen en het een en ander voor op stal gezet voor het geval er iets zou gebeuren, want ze hadden geen idee wat er stond te gebeuren. Op een gegeven moment hoorden wij een geritsel voor de geutraam (de geut, zo noemden we vroeger de keuken). Het waren de kogels die zo door de spruiten in de moestuin vlogen. Op een gegeven moment kwam er ook nog een wolk rook voor het raam langs. Ons pa en ma merkten al vlug op dat de aangebouwde schuur die in die tijd vol koren gestapeld was, in brand stond.

's Middags 7 minuten voor half 4

De Engelsen kwamen van de richting van het Gommelen en van daar, naar ons gezien, is er een flauwe bocht in de weg. Ons huis lag in het verlengde van de weg, en zo werd onze boerderij in brand geschoten. De zijgevel van de schuur was van houten planken. In een mum van tijd waren wij uit de boerderij. De tanks denderden over de keiweg richting 't Endeke en het schieten was toen ook voorbij. Daar stonden we dan, ons ma met zeven kinderen achter het huis. Vader en een paar van de oudste kinderen waren met de wasschraag bezig en probeerden het een en ander naar buiten te halen, maar het vuur was te heftig. De wind kwam ook nog uit de richting van het Gommelen dat het niet lang duurde dat de vlammen het woongedeelte bereikten en het levensgevaarlijk was om nog naar binnen te gaan. Het enige wat mij toen op viel was dat de wekker bij de kleren op de grond lag en het 7 minuten voor half vier was. Onze koeien liepen achter in de wei en waren in zekere zin nog veilig.

De eerste boerderij links richting het Endeke, van Jaonneke van de Plas, brandde ook af. Daar stonden de koeien al wel binnen en die waren allemaal verbrand. De burgers uit

de buurt sneden van de verbrande koeien stukken vlees af, want dat lusten ze wel na zo'n armoedige tijd.

Tijdelijk onderdak op 't Gommelen

Vader en moeder hadden al contact gezocht met de burens rechts voor het Gommelen, waar een neef van vader, Piet de Weijer, woonde en ook in het café het Gommelen woonde een neef, Kiske de Weijer; twee broers dus. Daar werd ons gezin onder gebracht, de kamer werd uitgeruimd, er werd stro in zakken gedaan en dekens tevoorschijn getoverd en daar mochten we dan slapen. Dat ging een paar dagen zo, en konden wij zien wat er op het Gommelen gebeurde. Daar stonden de Engelse soldaten met geschut, een kanon en nog wat oorlogstuig. Er werd volop geschoten richting Loonsehoek naar Loon op Zand. Op een gegeven moment was het echt oorlog op het kruispunt bij het Gommelen.

Een Duits voertuig met drie inzittenden kwam van de richting Rustende Jager. Die wilden nog vluchten richting Oisterwijk, dwars door de obstakels van het Engelse leger, dat was wel een beetje moeilijk. Ze slingerden zo over het kruispunt dat het voertuig op zijn kop links in een sloot terecht kwam. Een Duitse soldaat kwam onder het voertuig terecht en sneuvelde. De twee andere vielen in de armen van het Engelse leger. De ene Duitser gaf zich zomaar over, de andere was een officier die daar duidelijk meer moeite mee had.

Ik vond het wel leuk zo tussen de Engelse soldaten te spelen, want bij dat zware geschut lagen van die grote koperen hulzen, die werden later voor allerlei doeleinden gebruikt, om er bijvoorbeeld asbakken en bloemvazen van te maken.

Drie Engelsen sneuvelden

Ook gingen we wel eens kijken naar onze afgebrande boerderij, of daar nog iets te vinden was voor ons. Voor de boerderij – vanaf het Gommelen gezien – op het weiland stond ook een Engelse tank met rupsbanden. Daar zaten drie Engelse soldaten lekker in het zonnetje, maar het was van korte duur, want vanuit de Drunense duinen werd door de Moffen teruggeschoten. De drie Engelsen, die daar zaten te zonnen, werden geraakt en sneuvelden daar ter plekke. Ze werden daar begraven en hebben er jaren gelegen. Vele jaren werden ze met de dodenherdenking herdacht. Dan kwam de harmonie een serenade brengen.

Ik vond onderdak bij ome Hendrik en tante Jans

Vader en moeder hadden het meeste werk met het vee dat niet meer op stal geplaatst kon worden. Pa ging te voet naar Loon op Zand waar nog twee vrijgezelle broers woonden en ging vragen of het vee van ons daar op stal zou kunnen. Dat was prima. Hun eigen vee in een wei bij het Loonse kasteel was allemaal doodgeschoten.

Ons gezin werd her en der onder gebracht bij de families Bertens en Swaans. Pa en ma mochten een kippenhok bij de familie Pijnenburg uit de Gommelsestraat afbreken en achter de afgebrande boerderij zetten. Zij gingen daar wonen met het oudste kind Piet en met de twee jongste kinderen Corry en Jo. Mari ging naar Loon op Zand, Riet en Sjaan naar tante Marie en ome Jaones op de Schoorstraat naast Café De Kat. Ik ging naar ome Hendrik Verhoeven en Tante Jans Bertens in de Haarensbaan.

Daar heb ik ook nog van alles meegemaakt van de oorlog.

Er kwamen regelmatig van die vliegende bommen over de boerderij waar ik verbleef en als die stopte met brommen dan vielen ze ergens neer en dat gebeurde ook op een keertje 's morgens vroeg. De bom viel neer bij de steenfabriek en door de luchtdruk vielen bij ons de pannen van het dak. Ik sliep op de zowat open zolder en lag letterlijk onder de pannen. Ik hoorde Ome Hendrik tegen de knecht zeggen: "Wim zal nog wel slapen", maar dat was niet zo. Ik durfde niks te zeggen.

Er waren ook soldaten ingekwartierd. Op een dag was een soldaat blijkbaar zijn geweer aan het schoonmaken, maar er zat nog een kogel in. Hij schoot zo door de zolder in de keukenvloer. Dat is jaren daarna nog te zien geweest.

Na enkele jaren werd de noodboerderij gebouwd en het gezin werd weer herenigd. Er kwam weer regelmaat bij de familie Swaans op de Kromme Dijk. In 1951 werd er een nieuwe boerderij gebouwd en de oorlog was toen alweer een beetje vergeten.

26 oktober 1944

Op de vlucht voor het vuur

Gebonden op een ladder uit de schuilkelder

Annie Robben – van Wagenberg en Ties van Wagenberg

De dag van 26 oktober 1944 staat bij de familie Van Wagenberg nog in het geheugen gegrift, als was het gisteren gebeurd. De dag van de bevrijding. De Canadezen kwamen vanaf Helvoirt over de Biezenmortelsestraat en de Groenstraat de bevrijding brengen. Intussen probeerden de Duitsers te ontkomen, vluchtend over de spoorlijn. De Canadezen schoten met lichtspoomunitie om te kijken waar hun kogels terecht kwamen. Als die werden beantwoord, was de vijand dichtbij. Maar de lichtspoomunitie kwam ook terecht op rieten daken van boerderijen.

Die dag gingen er acht boerderijen, twee dubbele woonhuizen en een schuur in vlammen op. De acht boerderijen waren die van Brekelmans in de Gijzelsestraat, van Swaans en van Van de Plas op 't Endeke, van Jonkers en van Simons in de Groenstraat, van Mathijssen en van Bronner in de Kreitenmolenstraat en ook die van Van Wagenberg in de Mortel.

De familie Van Wagenberg zat in de schuilkelder, zoals bijna heel Udenhout dat die dag deed. Vader, moeder en vijf kinderen en ook de buurvrouw Net Denissen – van de Ven en haar moeder Jans van de Ven. Jans had een ernstige vorm van reuma en was liggend op een bed de schuilkelder ingeschoven. De Canadezen schoten met lichtspoomunitie richting spoorlijn en een van die kogels kwam terecht op de varkensstal achter de boerderij. De varkensstal vloog in brand. Alle Udenhouters hadden die dag genoeg aan zichzelf. Er was die dag geen brandweer. En zo kon het vuur overslaan op de boerderij. Het rieten dak vatte gemakkelijk vlam. Janus van Wagenberg kon zijn rundvee nog in veiligheid brengen, maar de varkens gingen verloren. Het gezin moest hals-over-kop uit de schuilkelder, kruipend over de hofpad naar een achtergelegen sloot. Oma Van de Ven werd op een ladder gebonden en zo uit de schuilkelder getrokken.

Ties van Wagenberg spreekt nog altijd zijn verwondering uit over de ernst van de situatie. De schuilkelder lag pal achter de varkensstal, maar anderhalve meter diep. De kelder was afgedekt met planken en daar bovenop stond de mustermijt. Als die vuurpijl niet op de varkensstal terecht was gekomen, maar op de mustermijt, was de ramp niet te overzien geweest.

Moeder en de kinderen hebben overnacht bij Willeke Denissen op bedden, die men uit de schuilkelder had gehaald. De boerderij brandde tot de grond toe af. De volgende ochtend zag Annie van Wagenberg haar vader haast wezenloos naar de verbrande resten kijken. "Het is de enige keer dat ik vader heb zien huilen".

Het gezin Van Wagenberg heeft ongeveer een jaar gewoond bij twee ongehuwde tantes, zussen van moeder, achter in de Slimstraat waar later de Heksenketel was gevestigd. Het vee werd op meerdere plaatsen ondergebracht, maar vooral ome Marinus van Rijsewijk – een zwijgzame man – op de Houtsestraat heeft heel veel kunnen betekenen voor zijn zus en zwager. Na ruim een jaar kwam er een noodboerderij in de Mortel en in 1955 de nieuwe boerderij, die er nog altijd staat.

26 oktober 1944

Geboorte op Bevrijdingsdag

Juffrouw Van der Sterren in de vuurlinie

Zuster Tarcisia (Cor) de Jong

Op de avond van 25 oktober kwam de veldwachter aanzeggen dat het op 26 oktober echt zou gaan gebeuren, dat de geallieerden in aantocht waren en de Duitsers zouden verdrijven en dat het met groot geweld kon gebeuren. Iedereen werd dus aangeraden de schuilkelders op te zoeken. Zo ook het gezin van Piet en Dien van de Pas van de Capucijnenstraat 5. Zij gingen in de schuilkelder met hun twee kinderen, met de meid Cor de Jong, met de knecht en met een onderduiker, een zoon van burgemeester Schafrat van Boekel die de onderduikersnaam Antoon van Oord had. De ouders van Piet van de Capucijnenstraat 3 wilden persé in hun boerderij blijven, maar Marietje van de Pas, nog een broer van Piet en een oom van Piet kwamen wel naar de schuilkelder, evenals de burens aan de andere kant, het gezin Keuninx van de levensmiddelenwinkel. Dien had van tevoren een grote pan erwtensoep gemaakt en meegenomen naar de schuilkelder. Je kon immers niet weten hoelang het zou duren.

In de middag van 26 oktober hoorde je het geweld aankomen. Piet ging soms even kijken en zag op een gegeven moment dat de schuur van zijn ouders in brand was geschoten. Piet wilde naar zijn ouders toe, die immers in grote paniek in hun huis verbleven, maar Dien hield haar man tegen.

Dien van de Pas was hoogzwanger en voelde in de schuilkelder de weeën komen. De geallieerden waren de Capucijnenstraat voorbij en al opgerukt tot aan 't Gommelen. De situatie werd als veilig genoeg ingeschat dat Dien weer naar haar eigen bed in de slaapkamer kon voor de bevalling.

Nu moest de vroedvrouw juffrouw Van der Sterren worden gewaarschuwd. Buurjongen Jan Keuninx en Kees van Iersel, de zoon van de hoofdonderwijzer van Biezenmortel, boden aan naar Udenhout te gaan. Er waren geen fietsen, geen paarden, en dus moesten de jongens te voet. Bij 't Gommelen werden de jongens staande gehouden. Doorgaan naar Udenhout betekende simpel dat men midden in de vuurlinie terecht zou komen. In overleg werd besloten dat Jan Keuninx bij 't Gommelen zou wachten en dat Kees van Iersel naar juffrouw Van der Sterren zou gaan. Na een gevoelsmatig al te lange wachttijd zag men eindelijk juffrouw Van der Sterren en Kees van Iersel terugkomen. Juffrouw Van der Sterren op de fiets ("Zij was de enige in Udenhout en Biezenmortel die met toestemming van de Duitsers een fiets had"), en Kees rende er hijgend naast. Op 't Gommelen sloot Jan Keuninx zich weer aan, terug naar de Capucijnenstraat.

De meid, Cor de Jong, had intussen geregeld dat ook haar zus Jans naar het gezin van der Pas was gekomen om te helpen in alle drukte.

Die avond werd het derde kind van Piet en Dien van de Pas geboren, een meisje, Toos. De dag erop ging Piet naar het inmiddels bevrijde Udenhout om op het gemeentehuis de geboorte aan te geven. Ook ging hij langs de pastorie om de doop af te spreken. Pastoor Van Welie verbood hem echter met vrouw en kind naar de Udenhoutse kerk te komen. Het was volgens de pastoor nog veel te gevaarlijk. Hij zou zijn kapelaan naar Biezenmortel sturen en Piet kreeg opdracht om een kan water en een witte handdoek klaar te leggen.

Cor de Jong zette keurig een kan water klaar en zij vond in de linnenkast in de goei kamer een prachtige luxe maar wel geruite theedoek, die zij helemaal geschikt vond voor de doop thuis. Maar de kapelaan vond dat geen goed idee en wilde persé een witte handdoek.

26 oktober 1944

De bevrijding nabij of is dat even schrikken

Jan Swolfs

De Duitsers hadden in Udenhout op een gegeven moment het Fraterhuis bezet. De fraters hadden hun toevlucht genomen tot Huize Vincentius, maar ook de pastoor en zijn kapelaans waren daar volgens mij aanwezig. Ik heb wat ik nu vertel niet zelf meegemaakt. Het komende verhaal is mij als overlevering bekend. Het hoorde tot de zogenaamde sterke verhalen uit de avondrecreatie bij de fraters, toen ik deel kwam uitmaken van die groep. Echter: het was absoluut geen gefantaseerd verhaal!

De bevrijding van de Duitsers was nabij!

Men vreesde het ergste van hun gedwongen terugtocht door de geallieerden na hun landing in Frankrijk. De wildste verhalen deden immers de ronde. Waar waren ze al niet toe in staat, was een logische vraag. Vooral de pastoor had zorgen en angst bij de gedachte aan vernielingen aan zijn kerk, maar ook diefstal was niet uitgesloten. Hij vroeg toen aan frater Alberto of die het aandurfde om "ons Heer" uit het tabernakel te gaan halen. Kelk en ciborie zouden dan veilig opgeborgen kunnen worden in Huize Vincentius. Maar Alberto, een robuuste figuur, in Udenhout beter bekend als den Bieboer, vond zichzelf onwaardig maar was wel bereid als begeleider mee te gaan. Denk hier even aan de tijdgeest. Alleen priesters waren daartoe voorbestemd en niet een leek als hij, een noeste lesgever aan boeren. Hij ging meteen akkoord met de jonge frater Georgius als goed alternatief. En zo togen ze dan uiterst behoedzaam op weg naar de kerk met de sleutel van het tabernakel. Bij hun terugkomst door de tuin van Vincentius kregen ze even de schrik van hun leven. Ze liepen naast de heg en aan de nadere kant zagen ze een rijtje soldaten achter elkaar lopen. Alberto wilde alle onheil voorkomen en riep toen "Gutes Volk". Wie schetst hun verbazing dat het geen Duitsers waren maar Engelsen.

26 oktober 1944

De koeien liepen overal vrij rond **Het hele dorp vol Tommy's**

Uit het dagboek van Toon van den Bersselaar †

Toon van den Bersselaar was werkzaam op Huize Vincentius en heeft een dagboek bijgehouden van zondag 3 september 1944 tot en met donderdag 10 mei 1945. Onderstaand een passage uit het dagboek van Bevrijdingsdag 26 oktober 1944.

De kogels kwamen over het huis gevlogen

Direct na de middag hebben we nog rode-, witte- en savooiekool gehaald. Voor drie uur hebben we nog aardappelen binnen gedaan. Het geknetter van machinegeweer en mitrailleurs begon steeds duidelijker te worden. We zouden in de toren gaan kijken waar het brandde, want het stro kwam door de lucht gevlogen. In de toren konden we niets zien en we gingen op het platte dak staan. Daar konden we weer een nieuwe brand zien op 't Endeke. Ook de kogels kwamen over het huis gevlogen en wij zo vlug als we konden naar omlaag. Beneden kwam een zuster ons tegemoet met de boodschap dat iemand aan het aardappels stelen was. Toen we buiten op de plaats van het H.-Hartpaviljoen kwamen, riep de pater ook nog iets over aardappels stelen, doch het begon zo hard te schieten dat wij gauw naar binnen liepen en de paviljoens in om de kinderen te halen die nog rustig in de gangen aan het spelen waren. Juist waren we beneden toen de eerste granaten insloegen. De eerste in het Mariapaviljoen, waar zuster Virginia nog was, die dacht dat de moffen met een handgranaat de deur kapot gooiden. Daarna kwamen er nog verschillende granaten, waarvan er drie insloegen in het H.-Hartpaviljoen en een in het dak van de kapel. De rest op de speelplaatsen en in het veld. Ook de toren kreeg twee voltreffers te incasseren, hetgeen hij dapper doorstond. Slechts enkele stenen zaten los en de acht van de wijzerplaat. Om kwart voor vijf is de klok stil blijven staan. We hebben nog een gewonde Duitser binnengehaald die van zijn fiets was geschoten.

De hele boerderij vol Engelse tanks

Zowat om vijf uur zei mijnheer rector dat de hele boerderij vol Engelse tanks stond. Wij gauw door de deur gaan kijken. Toen we even hadden staan kijken werd er geschoten. We dachten dat het de moffen waren. Overal stond het vol. Het hele koolveld, in de wei, tot achter het kerkhof. In het kort: overal. We dachten dat ze door de poort waren gekomen, maar ze waren achter door prikkeldraden gekomen. De koeien liepen overal vrij rond en deden zich te goed aan de kool. Toon van Osch was alleen op de boerderij gebleven en stond rustig in de deur te kijken. De boerderij en de bloemenserre hadden niets geleden. Er was wel een granaat door de populierenboom gegaan en twee dikke takken waren eraf geslagen. De scherven vlogen tegen het fraterhuis, juist toen mijnheer rector daar was, die vlug op de grond viel om daarna ook onder het hoofdgebouw te vluchten. Janus en Tina, Jos de Bakker en zijn vrouw en de kleintjes en Tinus Heijmans met zijn vrouw waren eerst in het ziekenpaviljoen gevlucht en toen naar de kofferkamer. Zo was het intussen avond geworden en kon je het op verschillende plaatsen zien branden. Niemand durfde buiten te komen.

Toen het donker was waren de fraters naar huis geweest en hadden de deur opengelaten en daar kwamen de Tommy's door om naar de moffen te zoeken. Even later waren zij nergens te vinden. Toen ben ik naar buiten gegaan, naar Gust van Erp, en daar kreeg ik te horen dat het hele dorp al vol Tommy's lag. Ik vlug naar binnen om het nieuws over te brengen. Nu, dat was allen een pak van het hart. Dat kun je begrijpen.

Eerst met die rotmoffen, waar niets veilig voor was, en nu ineens met de Engelsen voor de deur. We hadden al gauw onze eerste sigaret, die reuzegoed smaakte. Toen zijn Ries en ik over het kruispunt naar de boerderij gegaan, waar het overal vol Tommy's stond. Om tien uur zijn Ries en ik nog naar de Berkhoek geweest, waar alles ook rustig en vrij van moffen was.

Vanavond zijn alle zusters en kinderen in de kelder en in de gangen blijven slapen. Ook de keuken deed dienst als slaapzaal. Zo konden we weer eens slapen zonder moffen in je huis sinds viereneenhalf jaar.

Eind oktober 1944

Duitsers namen alles mee wat kon rijden **Zuinig op paarden en fietsen**

Tijn Keuninx

Duitsers op de boerderij

Bij de familie Keuninx op de Schoorstraat hadden ze de hele oorlog te maken gehad met Duitsers. Er waren Duitsers ingekwartierd. Ze hadden de kamer van oma, die één jaar voor de oorlog was overleden, gevorderd. De Duitsers hadden achter de boerderij ook een gaarkeuken, waar ze kookten voor Duitse soldaten in de verre omtrek van de boerderij.

Fietsen (niet) in veiligheid

Toen de Duitsers de aftocht moesten blazen namen ze alles mee wat mobiel was, paarden, fietsen, maar ook kinderwagens en kruiwagens. Vader Keuninx zag op Bevrijdingsdag 26 oktober de ramp naar zich toekomen. Hij zag de vele branden langs de bevrijdingsroute van de geallieerde militairen, de Biezenmortelsestraat en de Groenstraat. Hij vreesde dat ook de eigen boerderij kon worden getroffen en dus nam hij maatregelen. De luxe paarden werden naar de bossen gebracht. En op de zolder lagen drie nieuwe fietsen, waarvan een van juffrouw Cor Kruijssen. Vader Keuninx dacht die in veiligheid te brengen door ze naar de Knijperij te brengen, naar de boerderij van Jan Pijnenburg (Oude Bosschebaan 6). Enkele dagen later stond de boerderij van Keuninx er nog, maar de boerderij van Pijnenburg was afgebrand, met fietsen en al.

De luxe paarden waren veilig, maar een oude Belgische knol had de bevrijding niet overleefd. Het paard was door de Duitsers doodgeschoten. Bij buurman Brekelmans waren twee koeien getroffen door granaten. Vader Keuninx heeft ze tussen de granaten door naar de schuur gesleept om ze daar te slachten en te verdelen onder de buren.

Bij de bevrijding ging alle jeugd uit de buurt op de Schoorstraat al muziek makend naar 't törp, voor wie dat kon en er een had met een muziekinstrument, anderen hadden deksels van pannen meegenomen. En op de terugweg afdrinken bij Keeke de Kat.

Granaten

Het lag rondom de boerderij bezaaid met granaten, 50-ponders. Tijn Keuninx heeft ze samen met zijn broers op karren geladen en naar de brandput gebracht, aan de straat voor de boerderij. Tijn heeft er ook meegenomen naar de schuur, in de bankschroef gezet, de kop eraf gehaald en het kruit eruit gehaald. Het mocht niet en het was gevaarlijk. Granaten moesten worden gemeld bij de gemeente. Tijn heeft een lege koperen huls van een 50-ponder kunnen behouden. Die is nu opgenomen in de collectie van het 't Schoor.

27 oktober 1944

De dood in de ogen **De Zandkant in de vuurlinie**

Jef Kuijpers

Op 26 oktober 1944 werden eerst Biezenmortel en daarna Udenhout bevrijd, maar voor de Zandkant en ook voor den Brand, de Knijperij, het Hoog Schoor en de Loonsehoek begonnen de ergste oorlogsdagen. De Duitsers waren namelijk de Loonse- en Drunense duinen ingevlucht. De geallieerde troepen schoten vanaf de Biezenmortelsestraat en de Groenstraat en later vanaf de Gommelsestraat en de Schoorstraat in de richting van de duinen en de Duitsers schoten terug met alle gevolgen voor de genoemde buurtschappen.

Voorzorg

Vader en moeder hadden alle huisraad in een door ons vader gegraven schuilkelder opgeborgen. Dat had wel tot gevolg dat we eerst in een leeg huis op de grond moesten slapen en wat later met de kinderen van Ome Nol in een nieuw aanlegde schuilplaats in het bosje van Bart van Leijden. Intussen had Bart van den Langenberg samen met vader ook weer een schuilkelder uitgegraven in het bosje tussen onze boerderij en die van Bart. Daardoor kon er worden gekozen tussen de verschillende plaatsen om te schuilen. Dat was ook nodig want in die dagen kon men op de Zandkant niet bepalen waar het gevaar vandaan kwam; waren het de Duitsers die nog geregeld langs kwamen of waren het de Engelsen die vanaf de Biezenmortelsestraat de Duitsers bestookten. Maar ook tijdens die hectische dagen moest er toch nog voor het vee worden gezorgd. Bij ons waren alle koeien en kalveren voor het huis in de grote wei losgelaten en ook de varkens konden vrijelijk gaan en staan waar zij wilden. Samen met mijn vader ging ik 's morgens en 's avonds de koeien melken en de melk werd voor zover niet nodig was voor het gezin aan de varkens gevoerd. Met een zeker gelatenheid werd er maar afgewacht wat er verder zou gebeuren.

De dood van Frans van den Langenberg

Op de avond van de 26 oktober werden de Zandkant en de Hoge Hei felverlicht een spoor van lichtstralen die door ene of andere partij werd afgeschoten waarna het schieten met geweren, mitrailleurs en kanonnen in heftigheid toenam en steeds korter bij leek te komen. Ome Kees met zijn gezin, Willeke Schellens met de kinderen en Bart van den Langenberg kwamen bij ons aan omdat ze niet meer thuis durfden te blijven vanwege de schietpartijen die er steeds plaats vonden. Ome Kees had in de haast de koeien op stal laten staan en maakte zich daarover veel zorgen. Frans van den Langenberg, die zijn hele leven al jager was geweest, bood aan om de koeien van ome Kees los te maken om ze in de wei te laten. Zijn broer Bart, vader en ome Nol gingen met hem mee. Toen Frans echter achter de boerderij vandaan kwam om naar ome Kees te gaan werd hij onmiddellijk onder vuur genomen. Dodelijk getroffen bleef hij op de grond liggen. Frans heeft daar verschillende dagen gelegen omdat het niet verantwoord was om in zijn nabijheid te komen zonder het gevaar te lopen ook neergeschoten te worden. Terwijl de gevluchte families bij onze boerderij wachtten op de terugkomst van Frans kwamen Bart Langeberg, vader en ome Nol terug met het verpletterende bericht dat Frans voor hun ogen werd doorgeschoten.

Weg van de Zandkant

De verzamelde families besloten richting Biezenmortel te lopen. In het donker gingen de verzamelde bewoners dwars over het land naar Biezenmortel omdat daar de Engelsen intussen massaal aanwezig waren. Op de weg naar Biezenmortel kwam een Engelse patrouille naar ons toe om te controleren wat wij daar deden midden in de nacht. Tot

verbazing van de hele groep bleek Clara Schellens de soldaten in hun eigen Engelse taal vragen te stellen en wist ons te vertellen wat ze daarop zeiden. We mochten verder gaan en in Biezenmortel moest ieder voor zich een onderdak zien te vinden. Dat was voor ons niet zo moeilijk want ons vader was altijd al bevriend geweest met Jan van Iersel, waar wij met het hele gezin onderdak kregen. Waar iedereen daar geslapen heeft weet ik niet, maar voor onze Frans en mij werd van stro een bed gemaakt in de aardappelkelder waar we heerlijk geslapen hebben. Waarschijnlijk droomden we wel over die enorm grote tank die de soldaten tegen het huis van Jan van Iersel geparkeerd hadden.

Niet iedereen was op de hoogte

De tweede dochter van Piet van Wijk kwam naar huis gefietst, niet wetend wat er gaande was, en werd meteen in haar been geschoten toen ze in het vizier van de strijdende partijen kwam. Vreselijk geschrokken moest ze zich met haar gewonde been verbergen in een meeltrog. Daar heeft ze – gewond als ze was – de dagen alleen door moeten brengen. Ook Kees, de oudste zoon van meester Van Iersel, liep in de val. Hij was naar Van Balkom gestuurd om balkenbrij bij Frans van Balkom op te halen, maar hij werd door de Duitsers toegevoegd aan een groep in gijzeling genomen mensen van de Zandkant.

Alle boerderijen afgebrand

Toen wij na enkele dagen weer naar huis konden gaan, zagen we wat die korte oorlog op de Zandkant teweeg had gebracht. Vanaf de nieuwe weg tot aan de Rustende Jager hadden de terugtrekkende soldaten alle boerderijen in brand gestoken zonder eerst het vee los te laten, waarbij het vee in de vlammen was omgekomen, koeien, kalveren en varkens. Maar nog erger was dat de gegijzelde groep bewoners nergens te bekennen was. Niemand wist waar die gebleven waren. Dagen later kwamen de bewoners terug; ze waren met het leger meegevoerd naar Drunen en gelukkig daar opgevangen bij welwillende mensen. Toen de strijd gestreden leek, gingen we weer naar huis en met vader gingen we kijken wat die korte maar hevige oorlog allemaal vernield had. De nog rokende puinhopen van de boerderijen met daarin het dode vee dat al een rottende lucht verspreidde. Koortsig werd er overlegd wat er met het dode vee moest gebeuren, want dat kon daar zo niet blijven liggen. Men besloot een diepe kuil te graven op het land tussen de getroffen boerderijen om daar het dode vee heen te slepen en te begraven. De jongens Van Hal en De Jong, Harrie de medewerker van ons vader, Ad de Wit, Janus van Balkom en nog een enkele anderen gingen aan de slag voor de grote begrafenis. Terwijl iedereen werkte aan het maken van kuilen moest Harrie met ons paard de kadavers aanslepen om ze in de kuilen te kunnen begraven. Omdat de half-verbrande dieren al enkele dagen in hun stallen hadden gelegen was het verrottingsproces al begonnen en dat was te ruiken ook. Bovendien, als men de dieren ging verplaatsen was de kans aanwezig dat ze uit elkaar getrokken werden dan was de lucht rondom de kadavers niet uit te staan. Dat moest worden voorkomen. Ons moeder had een stapeltje grote rode zakdoeken meegeven die de mannen nat maakten en voor hun gezicht bonden om de lucht enigszins te zuiveren. Zo werd er een paar dagen aangemodderd om alles weer opgeruimd te krijgen. Onze Frans en ik gingen geregeld kijken en kwamen dan langs het huis van Piet van Wijk dat niet in brand gestaan had, maar wel zwaar beschadigd was omdat daar de laatste verzetsgroep Duitse soldaten zich letterlijk doodvochten. Tot onze grote verbazing lagen daar drie zwaar verminkte soldaten die door een vuurspuwende tank van de Engelsen omgekomen waren. Op de stal zat in de hoek een nog jonge soldaat alsof hij zat te slapen. Rondscharrelend vonden we leren riemen die Duitse soldaten altijd droegen en een geweer met bajonet en dat namen we mee naar huis. Later gingen we ook het geweer van de 'slapende' jonge soldaat ophalen zodat onze Frans en ik ieder een complete uitrusting hadden. 's Avonds rond negen uur moesten we Anneke Langeberg altijd naar huis brengen en dat deden we nu als volledig uitgeruste soldaten. Naar het huis met Anneke ging dat goed, maar als we samen terugliepen werden we zelf bang van het gerammel van de uitrusting die we droegen. Ons moeder vroeg dan als we binnen kwamen of het erg koud was omdat we zo wit zagen.

27 oktober 1944

Mijn eerste sigaret

De dag na de Bevrijding

Uit de memoires van Jo Vermeer †

Engelse carriers

De dag na de Bevrijding kwamen de Engelsen met kleine carriers de binnenwegen vrijmaken. Ze kwamen van de Hooghoutseweg af naar de Winkelsesteeg. Ze waren met een groepje van een stuk of vijf zes. Ze stopten bij ons voor de deur en wij er met heel de buurt naartoe. Daar werden sigaretten, chocola en biscuits uitgedeeld. Ik heb daar mijn eerste sigaret gerookt en ik heb Riet van Ome Frans gefeliciteerd, die werd toen 15 jaar.

De Engelsen zijn verder gereden, de Winkelsesteeg in, en wij liepen met hen mee. Toen de voorste carriers een eind in de Winkelsesteeg waren, werd er vanaf de Groenstraat op hen geschoten. Het had maar heel even geduurd. Het waren de Engelsen, die een eigen soldaat die boven op een carrier zat, doodschoten. Wij zijn plat in de sloot gaan liggen. De Engelsen zijn teruggekomen met de dode soldaat op het tankje en zijn over de Winkelsestraat weggereden. We waren allemaal erg geschrokken.

De Engelsen hebben de Loonsehoek bevrijd op 28 oktober. Alle drie de gezinnen die er woonden moesten van de Engelsen evacueren. Het gezin Matthijsen is naar de familie De Bakker in de Mortel gegaan. Dat was familie. Het gezin Vermeer, Marinus en Jans met hun vijf kinderen tussen elf en vijf jaar, en het gezin Brabers, Jos en Mien en hun kinderen Nel en An, zijn in de vooravond van 28 oktober aangekomen bij ons op 't Winkel. Het was ongeveer 8 kilometer lopen. Mien was toen in verwachting van Ad. Ze hadden bijna niets bij zich. Alleen wat op de melkkarren en in de kinderwagens kon.

Schotten met artilleriegeschut

In diezelfde dagen waren de Schotten op 't Winkel gekomen met hun artilleriegeschut waarmee ze naar Drunen en de Langstraat schoten. Die zijn er een hele poos geweest. Er stonden acht kanonnen achter het huis van de Winkelsesteeg op een rechte lijn tot aan het spoor. Als begonnen werd met schieten, werden eerst een paar schoten gelost of de doelen wel werden geraakt of dat er gecorrigeerd moest worden. En dan werd er flink geschoten.

's Morgens werd de reveille geblazen met een Schotse doedelzak. En als we nog niet op waren, dan stonden we op en keken door het zolderraampje, want die doedelzakspeler kwam over de Winkelsestraat naar ons toe gelopen.

De Schotten hadden een flos op hun baret. Wij als kinderen vonden het jammer dat ze weg gingen. Het was een aparte bedrijvigheid. Toen ze weg waren werden de lege munitiekisten naar de Winkelsesteeg gereden, waar ze nog heel lang hebben gestaan. Er waren er ook veel bij die niet leeg waren. Daar zaten dan zakjes met kruit in. Daar hebben wij toen gevaarlijke spelletjes mee gespeeld. We hebben veel geluk gehad dat ons niets is overkomen. Er zijn toen heel veel slachtoffers gevallen door die kruitpijltjes. De koperen hulzen, die er ook lagen, werden als bloemvaas gebruikt. Sommige mensen graveerden er teksten in. Er werden ook asbakken van gemaakt.

Polen met zwaar geschut

Iets later is in de Winkelsestraat heel zwaar geschut aangekomen waarmee ze tot over de Maas konden schieten. Het waren Polen. Die zijn tot 5 mei 1945 gebleven. Op een wei bij Assisië hadden ze een startbaan aangelegd met ijzeren rijplaten voor heel kleine verkenningsvliegtuigjes die de inslagen moest waarnemen.

De laatste dagen van oktober 1944

De Engelse soldaten waren dol op eieren **Voor 10 eieren mee met het vliegtuig**

Toon Coppens in gesprek met oom Christ Coppens †

Op de dag van de Bevrijding, donderdag 26 oktober 1944, stonden begin van de middag drie Engelse tanks bij de maalderij van Coppens op de grens met Helvoirt voor de deur. Er leek alsof er meer Duitsers dan Engelsen op de tanks zaten. De Duitsers waren natuurlijk op de vlucht, richting Loonse- en Drunense duinen, waar ze zich schuil konden houden. Maar de Engelsen vingden de vluchtende Duitse soldaten op en maakten hen krijgsgevangene.

Bij de overburen, de vrijgezelle broers en zus Tinus, Frans en Marie Keuninx, zaten Polen ondergedoken, die zich natuurlijk meteen meldden bij de Engelsen.

De Engelsen vroegen aan Toon Coppens of er nog meer Duitsers zaten, die zich ergens verscholen hielden. Toon ontkende. De geallieerden zagen evenwel twee Duitse jeeps vlakbij de "bouw" van Coppens staan. Die Duitse soldaten bleken echter al krijgsgevangen te zijn gemaakt. De tanks bleken vol te liggen met sigaren, cognac en chocola, die de Duitsers op hun vlucht onderweg hadden gestolen.

De Zandleij was een natuurlijke grens tussen de legers van de geallieerden en de Duitsers. Laatstgenoemden konden zich nog enkele dagen ophouden in de Duinen. De Engelsen zagen de Zandleij als de noordelijke grens van bevrijd gebied. De Zandleij stond tijdens de bevrijding droog. De Engelse soldaten sliepen onder de brug over de Zandleij bij Runsvoord, terwijl op de brug nog een Duitse tank stond, die door de vluchtende Duitse soldaten was achtergelaten. Sterke verhalen willen dat de Duitsers de tank 's nachts zijn komen halen, terwijl er geallieerde soldaten onder de brug sliepen.

Op Huize Assisië hadden de Engelsen inmiddels een klein vliegveldje aangelegd. Vanaf hier werd met kleine vliegtuigen gecontroleerd waar de bommen terecht kwamen tijdens de beschietingen van de vluchtende Duitsers. Op basis van die informatie kon met meer of minder kruit gebruiken om de afstanden te sturen.

Voor de opgeschoten jeugd was er een sensationele ervaring op te doen. In ruil voor tien eieren mochten ze een keertje mee met een vliegtuig, een rondje maken boven Biezenmortel en de duinen. Ook Christ Coppens en zijn vrienden maakten graag van die gelegenheid gebruik. In de verre omtrek haalden ze overal de eieren weg, totdat er steeds meer boeren bij Toon Coppens kwamen klagen dat de kippen van de leg waren.

1 november 1944

We hadden elkaar twee weken niet gezien **“Zo, en nu eerst naar het lof!”**

Sjaan Kors – de Jong

Vervolg op het verhaal “Met een hele groep door de Duitsers weggevoerd”.

Udenhout en Biezenmortel waren op 26 oktober bevrijd, maar de Zandkant nog niet. Daar is nog drie dagen gevochten. Maar op 1 november was het veilig op de Zandkant. Onze groep, die twee weken daarvoor vanaf de Zandkant door de Duitsers naar Drunen was gebracht, mocht op 1 november terug naar de Zandkant, te voet, dwars door de duinen. Drunen was nog niet bevrijd. Dat zou pas gebeuren op 4 november. Maar toch was er een actie om onze hele groep, terwijl we allemaal verspreid zaten over verschillende gezinnen in Drunen, bij elkaar te halen en gezamenlijk terug te laten gaan naar de Zandkant.

Aangekomen op de Zandkant keken we onze ogen uit. Er waren allemaal boerderijen afgebrand, ook onze boerderij. En overal lagen gesneuvelde Duitse soldaten begraven, een kruis op het graf met een helm op het kruis. De afgebrande boerderijen waren onze boerderij de Bus op de hoek van de Gommelsestraat en de Oude Bosschebaan, de Rustende Jager, de boerderij van de familie Verdaasdonk, toen Zandkant B31, en de boerderij van Frans van Balkom Zandkant B32. Later kwamen we erachter dat verderop aan de Oude Bosschebaan ook de boerderijen van Willem van Balkom en van Pijnenburg waren afgebrand, Bosch en Duin en de boerderij van Verschuren op het Hoog Schoor.

Toen wij in de middag onze ouders hadden gevonden liep het al richting 3 uur. Ons moeder zei: “Zo, en nu eerst allemaal naar het lof!”. Het was immers 1 november, Allerheiligen. Ik kan me niet herinneren dat er iets was van een feest vanwege de hereniging, dat we er allemaal nog waren en elkaar weer hadden gevonden. Ons gezin werd ondergebracht bij de familie. Mijn ouders konden gaan wonen in het bakhuis van Jo Martens. Ik ging naar ome Joan de Jong op 't Winkel. Intussen werden de kippenhokken geschikt gemaakt, een om er te wonen en de andere voor het vee. Daar hebben we een jaar gewoond tot de noodwoning gereed kwam. Die noodwoning werd gebouwd op de fundamenten van de afgebrande boerderij. Vier jaar later is ook de noodwoning afgebrand. Het was eigenlijk ook onverantwoord. De noodwoning was bedekt met eenvoudig stro. Martens heeft daarna de huidige boerderij De Hemelrijksche hoeve gebouwd.

5 november 1944

Duitse informatiepost in de Rustende Jager **Hoe zou het met opoe zijn?**

Cees van der Meijden

We hadden ons huis in Giersbergen moeten verlaten en een veilig onderdak moeten zoeken in Drunen. De Duitsers verwachtten dat er op Giersbergen en omgeving hard gevochten zou worden! De Duitse militairen hadden opdracht gekregen de oversteek van de geallieerde militairen over het Drongelens afwateringskanaal zo lang mogelijk te voorkomen. De Duitsers wilden namelijk het gebied tussen het Drongelens afwateringskanaal en de stad Heusden zo lang mogelijk openhouden, zodat de zich terugtrekkende Duitse troepen tot het allerlaatst moment gebruik zouden kunnen maken van de Heusdense brug over de Maas.

Toen we Giersbergen verlieten, liep al het vee los rond, want er was voorlopig niemand meer om het vee te verzorgen.

Wij, het gezin Van der Meijden – Klijn, vonden een onderkomen in Drunen. Op 4 november 1944 werden wij daar na verschrikkelijke beschietingen met veel doden en gewonde burgers en grote vernielingen door Schotse soldaten bevrijd.

Al de volgende morgen gingen wij terug naar Giersbergen. Vanuit de verte zagen we ons huis al staan. Gelukkig! Echter het belangrijkste van allemaal: we hadden de beschietingen overleefd. Nog dezelfde dag gingen wij te voet naar de Rustende Jager om te zien hoe het opoe was vergaan, Marie Klijn, en de bij haar inwonende tante Toos en Ome Piet. Tot onze verbijstering vonden we een zwart geblakerde plek. Het huis was afgebrand! Er lagen enkele in de haast gedolven graven in de buurt van het afgebrande huis met eenvoudige houten kruisen met Duitse helmen en identiteitsplaatjes erop! Wat was er met onze familie gebeurd?

Pas later hoorden wij, dat ze een eind verderop een onderdak hadden gevonden bij een vriendelijke en behulpzame boerenfamilie. Opoe vertelde ons dat ze in de schuilkelder lijdzaam moest toezien hoe hun huis afbrandde. In de Rustende Jager zat een Duitse informatiepost met telefoonapparatuur. Waarschijnlijk hebben de geallieerden daarom het huis in brand geschoten.

Opoe vertelde over angstige dagen op de Zandkant. Dan weer waren er Duitsers en dan de geallieerden. De gevechten gingen heen en weer. Geallieerde soldaten verschenen in de schuilkelder en gaven de bewoners 'biscuits' in blik. Spoedig daarop verschenen er echter weer Duitsers in de kelder en namen al deze biscuits weer mee!

Najaar 1944

Een Kapucijner familiedrama **Evacués uit het Rivierengebied**

Fien van Kempen - Coppens

Nadat Brabant in oktober/ november 1944 was bevrijd kwamen er evacués van boven de rivieren naar het zuiden, ook naar Udenhout en Biezenmortel. Bij Toon Coppens achteraan op de Biezenmortelsestraat kwam ook een evacué-gezin.

Een familie uit Oosterhout bij Nijmegen

Mijn broer Jan Coppens, zoon van Toon, zat op kostschool bij de Broeders in Dongen. Hij werd thuisgebracht door een van de broeders, broeder Van Kempen, die vertelde dat zijn ouders vanuit Oosterhout bij Nijmegen naar Tilburg waren gekomen, omdat ze waren geëvacueerd. Hij vertelde dat ze het moeilijk hadden in Tilburg, omdat er te weinig eten was. Vader Coppens bood meteen aan dat het gezin Van Kempen naar Biezenmortel kon komen en bij hem kon inwonen. De familie Van Kempen kwam een kijkje nemen in Biezenmortel. Aanvankelijk wilde men niet, maar toen ze onderweg terug naar Tilburg van een Kapucijn hoorden dat de evacués in Tilburg moesten doorreizen naar België om plaats te maken voor nieuwe evacués, koos het gezin alsnog van het aanbod gebruik te maken. De volgende morgen vroeg kwam er een vrachtwagen van molenaar Teurlings uit Tilburg aan met het gezin Van Kempen en hun hele hebben en houden. Ik hoorde het jongste kind, Frans van drie jaar, huilen: "Moeke, laat ons toch naar huis toe gaan".

Vader en moeder Van Kempen hadden vier kinderen bij zich. Vier grotere kinderen waren achtergebleven in Oosterhout. Ze waren nog niet oud genoeg om door de Duitsers te worden opgeroepen voor de Arbeitseinsatz, maar wel oud genoeg om de meest noodzakelijke werkzaamheden op de boerderijen in de buurt te doen zoals het dagelijks melken van de koeien. De vier achtergebleven jongens probeerden af en toe, zo een keer in de vier of vijf weken, naar Biezenmortel te komen. Een van hen was Harrie, met wie ik na de oorlog verkering kreeg. Harrie werd daarna opgeroepen om te dienen in Nederlands Indië. We spraken af om die reden elkaar vrij te laten, maar we hebben op elkaar gewacht en zijn getrouwd.

De oudste zoon bij de Kapucijnen

Het toeval wil dat de oudste zoon van de familie Van Kempen uit Oosterhout, hun zoon Theo, novice was bij de Kapucijnen en studeerde in het kapucijnenklooster van Biezenmortel. Hij had de kloosternaam frater Calixtus van Oosterhout. De ouders en hun zoon konden niet zomaar contact hebben. De ouders hebben hun zoon in kapucijnerkleding één keer gezien toen hij samen met andere novicen meeliep met een kruisweg. Maar eindelijk werd een ontmoeting gepland, en wel op 22 december 1944. Maar de dag ervoor, op 21 december, voltrok zich een groot drama. Men vond op het Kapucijnenklooster een doos met een granaat. De Kapucijnen brachten de doos naar buiten, waar de granaat ontplofte. Drie Kapucijnen kwamen om: pater Angelius van Bodegraven (Michaël Freericks, 35 jaar), frater Facundus van Enschede (Jan ter Beek, 18 jaar) en ook frater Calixtus van Oosterhout (Theo van Kempen, 20 jaar). De familie Van Kempen zat bij de familie Coppens te eten toen een Kapucijn binnenkwam. Hij vertelde dat er op het klooster een vreselijk ongeluk was gebeurd. Hij vertelde niet dat Theo van Kempen daarbij was omgekomen, maar voor vader Van Kempen was de boodschap duidelijk en hij is meteen naar de Kapucijnen gegaan. Theo is 23 december begraven op het kloosterkerkhof.

De oorlog bracht vreselijke gebeurtenissen met zich mee. Soms ook mooie. De oorlog bracht Harrie van Kempen en mij samen.

5 december 1944

Sinterklaasfeest op Vincentius

De Sint sprak vloeiend Engels

Uit het dagboek van Toon van den Bersselaar †

Toon van den Bersselaar was werkzaam op Huize Vincentius en heeft een dagboek bijgehouden van zondag 3 september 1944 tot en met donderdag 10 mei 1945.

Vandaag hebben de Engelsen een Sint-Nicolaasfeest gegeven aan de schoolkinderen van de eerste klas. Ook de jongste klas van de dorpskinderen waren bij het feest.

Vanmiddag hadden onze kinderen een royaal diner waar niets aan ontbrak. De Engelse koks bedienden zelf. "Zo handig als je maar wensen kon", zei een zuster. Daarna kwam Sint Nicolaas en ook drie zwarte pieten. Sint Nicolaas sprak vloeiend Engels, zodat hij met de Engelse soldaten kon praten. Om drie uur kwamen ook de kinderen uit het dorp en werd het feest in de toneelzaal voortgezet. Daar was het zo prachtig. Er werd door onze kinderen voorgedragen, wat bij de Tommy's erg in de smaak viel. Ook werden de kinderen verrast met ieder een plak chocolade en ander lekkers. Goed vier uur was het koffietafel voor de kinderen, waar een dankbaar gebruik van werd gemaakt.

De Tommy's hadden reuzeschik gehad. Toen Sint Nicolaas de officiers bedankte voor hun gul onthaal, zeiden ze dat alles dubbel vergoed was door het plezier dat zij ervan hadden.

28 januari 1945

Het eerste moment was het niets dan huilen van de kinderen

Een V1 vlak voor Huize Vincentius

Uit het dagboek van Toon van den Bersselaar †

Toon van den Bersselaar was werkzaam op Huize Vincentius en heeft een dagboek bijgehouden van zondag 3 september 1944 tot en met donderdag 10 mei 1945.

Vannacht waren er verschillende V1's overgekomen die gewoon voorbij vlogen. Opeens werd ik weer wakker van zo'n rotting dat een geweldig lawaai maakte. Toen ik het hoorde, schoot ik met mijn hoofd onder de dekens. Er volgde een vreselijke slag en gerinkel van glas en het vallen van dakpannen. De V1 had verschrikkelijk vernielingswerk verricht. Midden voor het hoofdgebouw was hij terecht gekomen. Het eerste moment was het niets dan huilen van de kinderen. Maar al gauw werd dat beter, daar de zusters heel kalm bleven en de kinderen geruststelden dat het niet zo heel erg was. Het duurde niet lang of er kwamen van de diverse slaapzalen goede berichten dat er geen gewonden waren. Dat was al een hele geruststelling.

Meester Horsten was vannacht ook hier gebleven en had een klein wondje op het voorhoofd van de glasscherven. Samen zijn we toen aan de slag gegaan wat betrof de waterleiding en de verwarming. De zusters begonnen met een plaats te zoeken voor de kinderen, want bijna het hele huis was zonder ruiten. De kapel was nog het beste en daar zijn vele kinderen de hele dag geweest.

Toen we even tijd hadden om buiten te kijken, zagen we op de torenklok dat het bijna half drie was waarop de klok stil stond. Het was helder maanlicht, zodat we zonder lamp toch nog iets zagen. Toen het dag werd konden we de geweldige schade beter zien. Het hoofdgebouw en het Johannespaviljoen hebben het meest geleden. Behalve kapotte ruiten en dakpannen zijn daar ook de muren gescheurd en ontzet en de dakgebinten zijn op meerdere plaatsen gebroken. Ontelbare ramen en deuren zijn kapot. Van de kapel zijn veel dakpannen en ruiten kapot. Het H.-Hartpaviljoen, het Mariapaviljoen en het St.-Jozefpaviljoen hebben nog veel glasschade.

Na de Heilige Mis was er direct veel belangstelling uit het dorp. De mensen werden door de Ordedienst op afstand gehouden.

Vanmiddag is er al een wagen met karton gekomen van Huize Assisië. De hele dag is er hard gewerkt en er kwamen nog verschillende mensen uit het dorp helpen, zodat er vanavond enkele vertrekken bewoonbaar waren.

28 januari 1945

Mijn bed vol glas en raamkozijnen

Het dak van onze boerderij moet een halve meter zijn opgelicht

Harrie van Iersel

V1's waren raketten die de voorlopers zijn van de straaljager en eigenlijk het begin van de ruimtevaart. Deze V1's hadden nogal wat kinderziektes. Ze werden op de Veluwe gelanceerd richting Antwerpen. Ze kwamen dus hier in Udenhout over. Hier in de omgeving schakelden ze over op een andere brandstoftank maar dat lukte niet altijd. Daarom zijn er in Udenhout relatief veel gevallen. Men zei toen van wel twintig.

In de nacht van 28 januari 1944 viel een V1 naast de Schoorstraat, op het voorterrein van Huize Vincentius. Het was een enorm harde klap. Het gebouw was zwaar beschadigd. Het is onbegrijpelijk dat daar geen doden zijn gevallen. Wat ik me heel goed herinner is dat alle kinderen die op Vincentius verbleven tegelijkertijd begonnen te huilen. Dat geluid was nog meer beangstigend dan de knal van de V1.

Ik woonde vooraan links op de Schoorstraat in de tweede boerderij tegenover Vincentius. Het was nacht en ik lag te slapen toen de V1 neerkwam. Er gebeurde heel veel tegelijkertijd, de knal van de vallende V1 en op hetzelfde moment lag mijn bed vol met glas en een raamkozijn. Wat je als eerste doet is kijken of iedereen nog leeft. Maar de grootste schrik kwam de dag erna. Op het schoor van de boerderij hadden we korenschoven liggen. We liepen om de boerderij en we zagen dat er korenschoven tussen de muur en het dak zaten geklemd. Het dak moet dus in zijn geheel zijn opgetild, de korenschoven uiteen geblazen en bij het neerkomen van het dak zijn er enkele korenschoven vastgeklemd tussen de muur en het dak. Dat had allemaal veel erger kunnen aflopen.

8 februari 1945

Het was levensgevaarlijk **Ongelukken met de mijnen**

Uit de memoires van Jo Vermeer †

Mijnen aan de Loonse Molenstraat

Op de grens van Loon op Zand en Udenhout hadden de Duitsers in oktober 1944 mijnen gelegd langs de Loonse Molenstraat en de Loonsehoek. De mijnen in de Loonse Molenstraat zijn opgegraven door Jan Verhoeven (Jan de Mulder), Toon van Gorkum en Piet de Jong.

Op 8 februari 1945 hebben de geallieerden de mijnen met een tank opgehaald om ze in de duinen te laten ontploffen. Maar in de bocht van de Molenstraat en de Kloosterstraat viel een mijn van de tank en ontplofte!

De tank vloog in brand. De boerderij van Jan van Lier brandde af en Jan kwam in de brand om het leven. Hij was toen in de zeventig jaar. Die boerderij stond op de hoek van de Loonse Molenstraat en de Kloosterstraat, tegenover Smarius. De boerderij is niet herbouwd.

Bij Antoon Pijnenburg, die toen 10 jaar was, zijn z'n ogen door de luchtdruk zo beschadigd dat hij blind geworden is. Hij heeft altijd bij de schoenfabriek gewerkt.

Mijnen langs de Loonsehoek

De mijnen langs de Loonsehoek werden niet op tijd opgeruimd. Op het perceel langs de Loonsehoek, waar nu de kwekerij van Moonen is, werden toen stoppelknollen geteeld door Jaoneke Pijnenburg. Zijn zoon Marinus, die toen 14 was, ging stoppelknollen naar huis halen met paard en kipkar. Marinus zat boven op de volle kar met stoppelknollen. Hij reed naar huis door een spoor van een tank. Het paard liep op een landmijn en het was op slag dood. Marinus vloog door de lucht en kwam in de wei van Jan van Lier terecht. Hij had zelf gelukkig geen grote schade. Hij miste een stukje van zijn oor en hij was zijn klompen verloren. Zo hard als hij kon liep hij naar huis en liet zich in de grote stoel vallen.

Zijn buurman Jan Heesbeen en zijn oom Jan Pijnenburg hadden meegeholpen om de kar te laden en liepen een eindje achter de kar. Ze hadden wonder boven wonder helemaal niets.

20 februari 1945

V1 schade in de Loonsehoek **Een krater van 2 bij 6 meter**

Uit de memoires van Jo Vermeer †

Drie V1 inslagen heb ik onthouden

Van drie van de vele V1 inslagen in Udenhout en Biezenmortel weet ik nog waar die gevallen zijn. De eerste is gevallen in de Kreitenmolenstraat vlak achter de molen van Coppens. De tweede is gevallen tussen de Schoorstraat en Huize Vincentius. Daar was een geweldige glasschade. De derde is gevallen in de Loonsehoek in de sloot langs de Veepad. Dat gebeurde in de nacht van 20 februari 1944.

De schade in de Loonsehoek

De V1 is tegen een knotwilg aangevlogen en ontploft, in de sloot tussen de woning van Philippa en de boerderij van Christian Vermeer, waar nu twee grote knotwilgen staan. Er was toen een krater van 2 meter diep en 6 meter doorsnee.

De schade was groot. Van de boerderij Loonsehoek 2 van ome Hendrik, waar Graard Mathijssen woonde, was het dak helemaal weg en bijna alle muren van het woonhuis lagen plat. Alleen de gebinten van de stal en een paar stukjes muur stonden nog overeind. De knecht, een van de jongens van Bink, die op zolder sliep, kon zo onder het dak door naar buiten schuiven. De schoorsteen was door de zolder in de slaapkamer gevallen, naast het bed. Jenneke had alleen maar een klein wondje aan haar hoofd. De vier kinderen, die ook in het huis sliepen, hadden niets. Het was gelukkig nacht en iedereen lag in bed.

Het woonhuis hebben ze gesloopt en van de oude stenen hebben ze een noodwoning gebouwd en het dak met stro gedekt net als alle andere noodwoningen. Die noodwoningen waren bijna allemaal hetzelfde. Ze waren allemaal vier meter breed. Eerst een entree met een keukentje, dan de woonkamer, dan de slaapkamer van de kinderen en dan de ouderslaapkamer. Van de stal werd het dak gesloopt en er werd een kap opgezet en met rode pannen gedekt. Het heeft tot 1951 als noodstal dienst gedaan. In 1951 is de nieuwe wederopbouwboerderij gebouwd, de laatste van die regeling.

Het huis van Marinus Vermeer aan de Loonsehoek 1 had op het oog niet veel geleden, maar was helemaal gebroken. De scheren en de gebinten, de gordingen, de opleggers en de zolderbalken waren gebroken. De muurplaat lag voor het huis, 30 cm buiten de muur. Ze hebben toen het hele huis en stal gestut, maar het lekte na een paar jaar op veel plaatsen. Ze hebben er toch nog 4 jaar in gewoond. Marinus Vermeer heeft eerst een nieuw kippenkooi gebouwd en heeft daarin gewoond tot het nieuwe huis klaar was.

27 februari 1945

Oorlogstuig als kinderspeelgoed

Ik zag voortaan slechts uit één oog

Kees van den Bersselaar

Wat voorafging

Toen in mei 1940 de Duitse troepen Nederland binnen vielen was ik bijna 6 jaar oud. Ik kan me dat nog heel vaag herinneren. De jaren die volgden werden gekenmerkt door de constante aanwezigheid van een aantal Duitse militairen die zich in hoofdzaak bezighielden met het beheer van diverse goederendepots en het repareren van vliegtuigmotoren. In diezelfde jaren volgde ik de klassen van de lagere school.

De oorlogsactiviteiten werden reële gevaren toen in juni 1944 de geallieerde troepen in Normandië de invasie inluiden. Bij het naderen van het bevrijdingsleger nam de onrust bij de Duitse bezetter toe. Op Dolle Dinsdag 5 september sloegen plotsklaps alle in Udenhout aanwezige Duitsers op de vlucht. Diverse depots werden in brand gestoken. De bevolking nam haar kansen waar en redde (lees: plunderde!) wat er te redden was. Toen de Duitsers daags daarna terugkeerden moest alles weer worden teruggebracht. De weken daarna nam de onrust opnieuw toe naarmate de bevrijdende legers oprukten in Brabant.

Op 26 oktober 1944 werd Udenhout vanuit richting Helvoirt bevrijd waarna nog enkele dagen schermutselingen plaatsvonden nabij de duinen. Udenhout betaalde zijn tol voor deze bevrijding. Diverse inwoners verloren het leven en de materiële schade was groot. Enkele tientallen boerderijen en woonhuizen gingen in vlammen op. Nog was de oorlog niet ten einde en kon de Duitse bezetter zich boven de grote rivieren handhaven.

Ook in het bevrijde zuiden bleef de onrust voortduren, met name door de zogenaamde vliegende bommen (de V-1). Op vele plekken in Udenhout en Biezenmortel kwamen deze bommen terecht.

Het spelen met oorlogstuig

Op dinsdag 27 februari 1945, enkele maanden na de bevrijding, kwam Wim Verschuren bij ons thuis spelen. Wij waren al enkele jaren bevriend en speelden over en weer op de boerderij bij Wim of bij ons. Het was de tijd dat her en der geallieerde militairen bij particulieren waren ondergebracht. Zo ook bij ons thuis. Zorgvuldigheid was niet hun sterkste kant want wij vonden vooraan in onze tuin een bloempot met revolverkogeltjes. Dat was spannend. We wilden wel eens proberen of we de kogeltjes konden openen, het kruid eruit schudden en op laten branden. Maar ja, de kogeltjes krijg je niet zomaar open. Al zoekende vonden wij achter het huis ijzeren palen met gaatjes erin om er bijvoorbeeld wasdraad aan vast te maken. De kogeltjes bleken in de gaatjes te passen. Nou ja, bijna dan. Want het gaatje liep blijkbaar wat schuin af en de stompe kogelpunt bleef vastzitten. Ik ging een hamer halen met de bedoeling aan de zijkant tegen de huls van het kogeltje aan te tikken waardoor de punt los zou komen zitten en het kruid vrijkwam. Om de kogelpunt nog meer klem te zetten sloeg ik met de hamer tegen de onderkant van het kogeltje. Ik hoefde slechts één keer te slaan maar sloeg onbewust recht op het slaghoedje. Omdat de punt van het kogeltje vast zat in de ijzeren paal, sloeg het slaghoedje terug en raakte mij in mijn rechteroog.

Gevolg veel bloed en ontreddering. Vriend Wim holde in paniek naar huis. De oude huisarts, dokter Lobach, werd erbij gehaald en constateerde slechts beschadiging van het ooglid. Hij had zijn diagnose gesteld en hechte het wondje. Enkele dagen later echter bleek dat het oog ernstig was ontstoken en de wijkverpleegster werd gevraagd om langs te komen om het oog te reinigen. Het was inmiddels zaterdag. Zij onderkende de ernst van de situatie en verwees mij nog diezelfde dag door naar de oogarts dokter Kuit in Tilburg. Ondertussen had zich in dezelfde week een incident van geheel andere aard voorgedaan op woensdag de 28^e februari. Ik lag te rusten op de divan in de woonkamer, toen midden op de dag een V-1

neerstortte in het weiland achter molenaar Coppens. Alom grote paniek, veel materiële schade, maar geen persoonlijk letsel. Zelf kreeg ik het glas van een raam aan de straatzijde over me heen.

Negen weken ziekenhuisopname

Dokter Kuit was in die tijd de enige oogarts in het Sint-Elisabethziekenhuis, het enige ziekenhuis voor Tilburg en omgeving. Het ziekenhuis was overvol maar ik moest direct worden opgenomen en mocht zelfs niet naar huis om mijn pyjama te halen. Als 10-jarige kwam ik niet te liggen op de kinderafdeling maar werd ik geplaatst op mannenzaal 3, een zaal met circa 30 bedden, voornamelijk operatiepatiënten. Velen waren zoals ik slachtoffer van de oorlogsvoering bij de bevrijding en nog lang daarna. Mijnen, bommen en granaten lagen nog overal verspreid en eisten hun tol.

Ik werd lopend patiënt met als enig doel het terugdringen van de ontsteking, totdat opereren verantwoord was. Het goede oog moest kost wat kost worden behouden. De weken die volgden was ik het hulpje van de verpleegsters en de loopjongen voor de overige patiënten. Vaak was ik achter in de tuin van het ziekenhuis en keek mijn ogen uit als er grote kolonnes militair verkeer op de Ringbaan Oost langs kwamen. Regelmatig kreeg ik bezoek of ging naar de centrale wachtkamer waar ik bekenden hoopte te ontmoeten. Uit die tijd is me een oproep bijgebleven die daar regelmatig klonk: fondspatiënten kaarten gereedhouden! In de omgeving van de polikliniek waren o.a. twee religieuzen werkzaam, twee Zusters van Liefde afkomstig uit Udenhout. Zij waren goede bekenden van mijn ouders.

Het was niet allemaal kommer en kwel wat er zich afspeelde. Ik kan me nog de twee jongens van rond de 18 jaar herinneren, beiden met ernstig letsel, maar niet zonder humor. Uit hun koker kwam het volgende versje:

*'s Morgens vroeg voor dag en dauw
Gaan de zusters met de po op sjouw
En beginnen zij met luide stem te roepen:
Wie van de heren moet nog poepen?
Dan roept één van de heren met schrik
Ja zuster, ja zuster ik
Ik wil wel eens proberen
Om met de po te accorderen!*

En zo gingen de dagen en weken voorbij met regelmatig gaande en komende patiënten.

De operatie

Pas na acht weken was de ontsteking zover teruggedrongen dat dokter Kuit de operatieve ingreep om het slaghoedje te verwijderen verantwoord vond. Tot dan toe was er sprake van geleidelijk zwakker wordend licht in het getroffen oog. De operatie werd door dokter Kuit uitgevoerd en gebeurde onder algehele narcose, "weggemaakt" met behulp van een etherkapje, waardoor ik akelig ziek was toen ik weer bij kwam. Toen bleek dat het oog zelf was behouden, maar waar ik nooit meer uit zou kunnen zien. Na nog een week verzorging mocht ik na negen weken opname op 1 mei het ziekenhuis verlaten. Een nieuwe tijd brak aan: voortaan met één oog door het leven en dat inmiddels al bijna 75 jaar!

4 mei 1945

Om 20.50 uur de Duitse capitulatie

Hossen, springen, dansen en zingen

Uit het dagboek van Toon van den Bersselaar †

Toon van den Bersselaar was werkzaam op Huize Vincentius en heeft een dagboek bijgehouden van zondag 3 september 1944 tot en met donderdag 10 mei 1945.

Vrijdag 4 mei

De dag der bevrijding van geheel Nederland! Vanavond tien minuten voor negen kwam het verblijdende nieuws over de radio. De moffenlegers in Nederland, Denemarken en Noordwest-Duitsland hadden gecapituleerd. Direct werden alle vlaggen uit de huizen gestoken en voor half tien was het dorp in rep en roer. Jonge, jonge, wat een feest. De harmonie speelde op de kiosk, dat het een lust was. Het was een hossen, springen, dansen en zingen dat het horen en zien verging. Het is een opluchting voor de bevolking dat de gehate mof in ons dierbaar Nederland onder de knie is.

Zaterdag 5 mei

Dorp en stad, alles is in feeststemming. We zijn vandaag nog naar den Bosch geweest. Daar was het ook een drukte van belang. Je kon gewoon niet door de straten. We hebben onderweg nog een volle wagen met politie gezien, die naar de hongerprovincies gingen. Ook hebben we iemand gesproken die al van over de Maas kwam, waar hij als onderduiker had gezeten, en nu naar zijn vrouw ging in Limburg.

Zondag 6 mei

Alles nog in feeststemming en de straten vol vlaggen en een feestvierende menigte.

Donderdag 10 mei

Vijf jaar is het vandaag geleden dat de moffen ons land binnenvielen. Totaal onverwacht. Met duizenden vliegtuigen kwamen ze over en ze liepen in vijf dagen tijd ons klein landje onder de voet. Het had de mof grote verliezen gekost aan mensen en materiaal, maar daar werd niet naar gekeken. De *krieg* zouden ze winnen. En nu, na vijf jaren oorlog, miljoenen soldaten gesneuveld, van de moffen en ook van de geallieerden. Duizenden moeders, vrouwen en meisjes zijn ongelukkig gemaakt. Nu de oorlog in Europa is afgelopen en de vele dwangarbeiders, die in Duitsland werkten, en de vele gevangenen uit de kampen weer terug komen, zal er pas voorgoed aan het licht komen wat er geleden is onder de Duitse tirannie.

6 juni 1945

Bevrijdingsoptochten **Rood, wit en blauw**

Nelly van Kempen

Na de capitulatie van de Duitsers was het feest in het land, ook in Udenhout. Op zaterdag 12 mei was er een dankdag met een H. Mis, een kinderzanghulde voor het gemeentehuis en een schoolkinderenoptocht vanaf de Melkfabriek naar het gemeentehuis. Vier weken later was er op woensdag 6 en donderdag 7 juni een groot tweedaags bevrijdingsfeest. Op woensdag 6 juni trok een indrukwekkende feestelijke stoet door de straten van Udenhout met maar liefst 62 wagens of groepen. Alle buurtschappen, maar ook bijvoorbeeld Huize Assisië en de Steenfabriek, hadden veel inspanningen gedaan om prachtige wagens te maken over de oorlog en de vrijheid. Enkele onderwerpen van de wagens en groepen waren: EHBO in oorlogsdagen, Nederland zal herrijzen, de vlucht van Hitler, de uittocht der moffen, de Vredeswagen, Leve de Vrijheid, e.a.

Ook mijn ouders deelden natuurlijk in die vreugde. Er braken betere tijden aan, waarin zij hun kinderen veilig konden grootbrengen. We waren toen nog met drie kinderen, mijn oudere broers Piet (6 jaar) en Ad (4 jaar) en ik (2 jaar). Hoe precies weet ik niet, maar mijn ouders hadden een Nederlandse vlag in huis. Van die vlag maakte moeder kleertjes voor de drie kinderen, voor de jongens een blauw broekje, een wit bloesje en een rood dasje, voor mij een rood rokje, een wit bloesje en een blauwe strik in het haar.

21 juli 1945

Bertje Heessels was pas 2 jaar oud

Verdronken in de krater van een V1

Bert van Asten en Riet Heessels

Met gebruikmaking van informatie uit "Over de Oorlog" (1993)

Na de bevrijding van Frankrijk, België en het zuiden van Nederland lanceerden de Duitsers V1's vanaf de Veluwe richting de Antwerpse haven. Udenhout en Biezenmortel lagen in de route en hadden veel last van vallende V1's. Er zijn hiervoor al enkele verhalen daarover verteld. In Udenhout zijn wel 17 of 18 V1's neergekomen. "Als een V1 omlaag kwam, was de vlam al gedoofd; het geluid hield op en dan was het projectiel al aan het vallen." Er zijn V1's neergekomen bij Huize Vincentius, bij Van de Ven in 't Broek, bij de Moffenhoef en in de Loonsehoek. Deze laatste viel op 13 januari om half drie 's middags. In de Loonsehoek viel de bom voor het huis van Marinus Vermeer. Het dak werd daarbij opgetild. Bij buurman Mathijssen viel een muur om en stortte een deel van het huis in. De bewoners moesten onder de ingestorte woning worden weggetrokken. In Biezenmortel viel een V1 op het land van Van Balkom op de grens met Frenske Berkelmans en een op het Diepven. Er was een ernstig ongeluk op Vijfhuizen. Het kinderloos echtpaar Van Broekhoven – Schoenmakers was aan het werk op het land. Ze waren wortelen aan het steken. Ze gingen lopen voor een naderende V1. Vergeefs.

Eén van die V1's kwam over Udenhout, draaide aan de westkant van het dorp 180 graden en stortte neer ongeveer 100 meter achter de maalderij van Jos Coppens aan de Kreitenmolenstraat. De V1 sloeg een enorme krater die nog lange tijd als zodanig daar aanwezig was in het landschap. Kinderen speelden om en in die krater, ook al stond er vaak water in die krater.

Op 21 juli 1945 even na vijf uur 's middags voltrok zich daar een vreselijk ongeluk. Kinderen waren er aan het spelen. Onder hen ook de pas tweejarige Bertje Heessels, zoon van melkventer Ties Heessels en Mina Smits. Bertje viel in het water en verdronk.

10 jaar later

Een geweer ingeleverd bij de politie

De kogels vlogen door de keukendeur van de Dames Versteijnen

Harrie van Iersel

Een van de laatste oorlogsdagen was er een Oostenrijkse soldaat bij ons aan de Schoorstraat binnengelopen. Hij vertelde dat hij wilde deserteren en vroeg om hulp. Die hebben we natuurlijk gegeven. We hadden nog wel een oude overall liggen, die hij aantrok. Zijn soldatenkleden hebben we achter het huis in een diepe kuil begraven. Daarna vertrok de soldaat, waarvan we nooit meer iets hebben gehoord en waarvan we niet weten of hij wel is thuisgekomen of dat hem misschien toch iets is overkomen.

Nadat de soldaat weg was vonden we nog zijn geweer, dat we in allerijl hebben weggestopt, want de Duitsers konden immers binnenlopen. Daarna nooit meer aan het geweer gedacht.

Tien jaar later was bij moeder de waterleiding bevroren en er was flink wat personeel binnen om de stukken te repareren. Een van de werklui vond het geweer van de Oostenrijkse soldaat en ik heb dat geweer keurig ingeleverd bij de politie op het bureau aan de Slimstraat 4. Het was immers verplicht gevonden wapens en munitie in te leveren.

De volgende ochtend kwamen de dames Versteijnen, de vier zussen, die vooraan in de Schoorstraat woonden in het huis waar nu het notariskantoor is gevestigd, overstuurd bij ons op bezoek. Er was vanaf de akkers geschoten en de kogels zaten in de achterdeur, die uitkwam in hun keuken. Ik ben met de dames meegelopen en ben vervolgens doorgelopen naar het politiebureau om aangifte te doen, al wist ik natuurlijk wel wat er was gebeurd. De agenten hadden het geweer van onze Oostenrijkse soldaat willen proberen en daarbij bleek het geweer nog op scherp te staan. Maar desgevraagd wisten de agenten van niets. Ze hadden niets gezien en ze hadden niets gehoord.

Nawoord

Zij hebben het beste van henzelf gegeven

Henk Peters

Het Udenhoutse Mariakapelletje, zoals het in de volksmond wordt genoemd, staat aan de Schoorstraat in Udenhout bij de ingang van natuurgebied De Brand. Op 4 mei 1946 werd de eerste steen gelegd voor het kapelletje, dat is ontworpen door de Goirlese architect Jos Bedaux. Het kapelletje werd gebouwd uit dankbaarheid, omdat Udenhout en Biezenmortel het er in de oorlog betrekkelijk goed van afgebracht hadden. Tegelijkertijd dient het kapelletje ook ter nagedachtenis aan de Udenhoutse slachtoffers uit de Tweede Wereldoorlog en in Nederlands-Indië en de geallieerde militairen, die bij de bevrijding van Udenhout en Biezenmortel gesneuveld zijn.

Rechts in het kapelletje bevindt zich een gedenksteen met de namen van zestien Udenhoutse mensen, die tijdens de Tweede Wereldoorlog en in Nederlands- Indië omkwamen:

Frans van de Pas, soldaat, sneuvelde in Middelburg op 14 mei 1940.

Toon Dekkers, brandweerman, is bij het blussen van de treinbrand op 16 september 1944 door exploderende granaten ernstig gewond geraakt en twee dagen later overleden.

Ties van Leijden werd tijdens een razzia voor tewerkstelling opgepakt en is omgekomen in het concentratiekamp Schwesing-Engelsburg.

Willem van de Voort werd wegens verzetsdaden op 24 september 1944 in Tilburg gefusilleerd.

Jan Lanslots werd tijdens een razzia in de trein naar Amsterdam opgepakt en is omgekomen in het concentratiekamp Neuengamme.

Frans van den Langenberg werd op 28 oktober 1944 bij de bevrijding van de Zandkant door Engelsen doodgeschoten, omdat zij hem voor een Duitser aanzagen.

Josephus A. Korthout werd op 27 december 1944 door een tank overreden.

Jan van Zon kwam bij een chaotisch verkeersongeval in 1945 om het leven.

Jan van Tilborg werd door de Duitsers gezocht, dook onder, werd ernstig ziek en stierf op 16 augustus 1945 in Alkmaar.

Frans Verzijden zat met zijn broers ondergedoken op het Hooghout en werd op 25 september 1944 door een granaat getroffen.

Zuster Edeltrudis Hamers werd op 14 oktober 1944 dodelijk getroffen door een granaat, toen zij in Oostburg vanuit een schuilkelder een bejaarde vrouw ging helpen.

Jo Paters vertrok in 1937 naar Nederlands-Indië. Hij werkte gedwongen aan de Birmaspoorweg en overleed in 1945 aan tyfus te Muong Saigon.

Adrianus de Wit kwam in 1946 om het leven toen hij explosieven demonteerde.

In 1947 kwamen de soldaten *Kees Maas* en *Sjef Paaijmans* om bij acties in Nederlands-Indië.

Door een onderzoek dat ik in 2017 instelde, kwam aan het licht, dat de verhuisde *Piet van Riel* in Eindhoven in het verzet gezeten had en op 19 september 1944 omgekomen was bij de strijd tegen de Duitsers. Op 19 januari 2018, precies 100 jaar na zijn geboortedag, werd zijn naam op de gedenksteen onthuld.

Intussen zijn op 4 mei 2019 ook de namen van zeven andere slachtoffers op gedenkborden gezet. Daarbij zijn vier Joden, die hier gewoond hebben of ondergedoken hebben gezeten en omkwamen in een vernietigingskamp. Dit waren in 1942 *Artur Köstenmann*, in 1943 *Jacob Haimann* en *Amelie Haimann – Goldschmidt* en in 1944 *Leo Hartogs*. Andere slachtoffers waren *Johannes Merkx*, die ondergedoken was, opgepakt werd en in 1945

overleed in kamp Neuengamme en *Bertje Heessels*, die in hetzelfde jaar verdrong in een V1-krater. In 1947 overleed *Antoon Hamers* aan een longaandoening, veroorzaakt door een ontploft projectiel tijdens de oorlog.

In het kapelletje hangen ook twee herdenkingsborden voor gevallen geallieerde militairen. Op het rechtse bord staat: "Gevallen voor onze bevrijding 1940-1944". Hierop staan de zes namen van de bemanningsleden van een bommenwerper, die in de nacht van 16 op 17 juni 1944 werd neergehaald door een Duits jachtvliegtuig en in Biezenmortel neerstortte. De zes werden daar op het kerkhof begraven. De drie laatstgenoemde namen op dit bord zijn soldaten, die sneuvelden bij de bevrijding van Udenhout en Biezenmortel en liggen op het kerkhof van Udenhout.

Op 18 september 1944 werd boven Biezenmortel een Amerikaanse bommenwerper door Duits afweergeschut neergeschoten en kwam terecht vlakbij de spoorlijn bij de Winkelsestraat. Meteen na de crash explodeerde het toestel. Slechts één van de bemanningsleden, Sgt. Di Palma, overleefde dit. Hij werd zwaargewond in de kelder van Huize Assisië voor de Duitsers verborgen gehouden. De negen andere bemanningsleden kwamen bij de crash om en werden op 23 september 1944 op het kerkhof van Biezenmortel begraven. In juni 1945 werden hun lichamen overgebracht naar de geallieerde begraafplaats in Margraten. Voor deze negen Amerikanen werd in het kapelletje in 1996 een herdenkingsbord aangebracht met hun namen erop. Het bord werd onthuld door de broer van captain Hunter, waarbij ook een foto opgehangen werd. De vrije vertaling van de Latijnse spreuk onderaan is: "Zij hebben het beste van henzelf gegeven". Op 18 juni 2016 kwamen familieleden van boordschutter sgt. James Evers vanuit de Verenigde Staten naar Udenhout om een foto van hem in het kapelletje te plaatsen.

Bijlage 1

Overzicht oorlogsverhalen in publicaties van het Schrijversteam van 't Schoor, het Heemcentrum voor Udenhout en Biezenmortel

1994	Over d'n Oorlog	304 pagina's tellende uitvoerige geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog in Udenhout en Biezenmortel
2001	Over de School	De oorlog ontregelt ook de school André van der Lee
2001	Over de School	Het kleinseminarie in Udenhout Kees van Kempen
2002	Over d'n Boerenstand	Oorlogstijd Piet Naalden
2003	75 jaar S.v.S.S.S.	S.S.S. op de zwarte lijst Bert van Asten en Ad van Kempen
2005	Unentse Sprokkels 2	Oorlogsherinneringen op de Zandkant * Jef Kuijpers
2006	Over de Parochie	De Tweede Wereldoorlog Schrijversteam
2008	Het Udenhoutse Mariakapelleke	De Udenhoutse Mariakapel Wim Maarse en Hein van den Berg
2009	Over d'n Oven	De Tweede Wereldoorlog André van der Lee
2010	Unentse Sprokkels 7	De ballon Jef Kuijpers
2011	Over 't Kasteel	Het kasteel en de Tweede Wereldoorlog Lia Clement – Verhoeven, Frank Scheffers en Jan Denissen
2014	Unentse Sprokkels 11	Toen onze pa soldaat was * Tonnie van Rijsewijk – van Rijswijk
2015	Unentse Sprokkels 12	Op de step naar ome Jaonus * Bert van Asten
2015	Unentse Sprokkels 12	Zoon van een Canadese soldaat bezoekt Udenhout Martien van Iersel
2015	Unentse families deel 1 Familie Van Wagenberg	Gebonden op een ladder uit de schuilkelder * Annie en Ties van Wagenberg
2015	Unentse families deel 2 Familie Bertens	Janus Bertens klompenmaker Frank Bertens
2015	Unentse families deel 2 Familie Van Gorkum	Op de vlucht voor de bezetter * Berry van Gorkum
2015	Unentse families deel 2 Familie Keuninx	Joodse onderduikers Tijn Keuninx

2015	Unentse families deel 2 Familie Moonen	De vlucht naar Egypte Familie Moonen
2015	Unentse families deel 2 Familie Weijtmans	Een bedankbrief van de Amerikaanse luchtmacht Rob Weijtmans
2016	Over de Melkfabriek	Oorlogstijd Frits Janssen
2018	Unentse Sprokkels 15	Piet van Riel sneuvelde in Leende Henk Peters

De met * aangegeven verhalen zijn ook opgenomen in dit boek "Verhalen over de Tweede Wereldoorlog en de Bevrijding van Udenhout en Biezenmortel" vanwege het persoonlijke karakter van de verhalen.

Bijlage 2

Overzicht oorlogscollectie van 't Schoor, het Heemcentrum voor Udenhout en Biezenmortel

Bert van Asten en Kees van den Bersselaar

Steeds minder mensen hebben de oorlog daadwerkelijk meegemaakt en herinneringen vervagen. Om de herinneringen vast te houden is 't Schoor, het heemcentrum voor Udenhout en Biezenmortel, al ruim 25 jaar verzamelaar en bewaarder van een groot aantal voorwerpen, boeken, documenten en foto's uit de turbulente periode 1940-1945, met voorgeschiedenis en herdenking. Een deel ervan is geclusterd in een viertal periodes die in vitrines zijn geëtaleerd. Om een beeld te geven van het geëxposeerde geven wij onderstaand een korte omschrijving hiervan. We starten met het vooroorlogse Nederlandse leger en eindigen met het boek dat door het Schrijversteam van 't Schoor in 1994 werd samengesteld en waarin uitgebreid is toegelicht wat de Tweede Wereldoorlog in Udenhout heeft teweeggebracht en wat door 't Schoor voor het nageslacht wordt bewaard.

Het vooroorlogse Nederlandse Leger

Vrijwillige Landstorm - Vooroefeningen – Burgerwacht – Mobilisatie depot Ned. Leger (de GAS) - Mobilisatie van het Nederlandse Leger in 1939 – Inval Duitse Leger op 10 mei 1940 – Frans van de Pas gesneuveld in Middelburg.

De bezetting en bezetters 1940-1945

De GAS – Station – Duitsers in Udenhout – De Illegaliteit – Razzia's – Ties van Leijden – Joden – Dolle Dinsdag 4/5 september 1944 – Vernielingen – Voedselvoorziening (stamkaarten en bonnen) – Persoonsbewijzen – Ausweis – Bankbiljetten en Pasmunt (Oorlogsgeld).

De Bevrijding 1944-1945

"D-day", de invasie in Normandië 6 juni 1944 – Market Garden: Zweefvliegers 17 september 1944. – Bevrijding Udenhout op donderdag 26 oktober 1944 – V-I op Huize St. Vincentius in de nacht van 27 op 28 januari 1945 – Bevrijding Nederland 5 mei 1945 – Vertrek van de laatste geallieerde militairen uit Udenhout 11 mei 1945.

Viering – Herdenking – Wederopbouw

Zaterdag 12 mei dankdag voor Vrede en Bevrijding - Bevrijdingsoptocht Udenhout 6 juni 1945 – Oorlogssouvenirs van lege hulzen voor sier- en gebruiksvoorwerpen - Herdenkingskapel op de Schoorstraat 4 mei 1946 – Dodenherdenking en Bevrijdingsfeesten – Geldsanering – UDENHOUT HERSTELT ZICH OP ALLE FRONTEN: TIJD VOOR WEDEROPBOUW!

Colofon

Schrijversteam 't Schoor, heemcentrum voor Udenhout en Biezenmortel

Dit boek is tot stand gekomen door het enthousiasme van de auteurs, allen amateurs, die in dit boek een uitdaging hebben gevonden. Leden van het schrijversteam zijn Luud de Brouwer, Lia Clement – Verhoeven, Jan Denissen, Kees van Kempen, André van der Lee, Wim Maarse, Arjan Robben, Annie van Roessel – Kolen en Frank Scheffers.

Onze dank gaat uit naar alle vertellers van verhalen. Wij beloven dat wij uw verhalen zullen doorvertellen aan volgende generaties.

Dank aan Bert van Asten en Kees van den Bersselaar voor bijlage 2.

Dank aan Henk Peters voor het nawoord.

Fotoverantwoording

Veel foto's zijn afkomstig van de personen waarvan we hun verhalen mochten optekenen. Andere foto's komen uit de collecties van 't Schoor, het heemcentrum voor Udenhout en Biezenmortel, dan wel uit de collecties van personen direct verbonden aan 't Schoor. Alle bronnen zijn vermeld in een uitvoerige fotoverantwoording, die opvraagbaar is bij het secretariaat van het heemcentrum.

Overige specifieke bronnen:

4	Zwarte vlaggen met witte doodskoppen erop Foto van Duitse tank van internet genomen, op zoek naar een foto van een tank met de afbeelding van een wit doodshoofd.
5	Iemand had de NSB'er getipt Het krantenknipsel van de website Delpher.
12	Opgeroepen voor de Arbeitseinsatz Afbeelding "Oproep alle mannen" van Wikipedia.
21	Mensen uit de stad kwamen voor eten naar het dorp Foto van internet vanwege de functionaliteit.
22	Hulp aan Engelse soldaten onder het oog van Duitse soldaten Foto website BHIC, oproep herkenning gebouw Frans van de Pol, 2 februari 2017
25	Levensgevaarlijk gooien met een lont Foto op website Historie van Berg en Bosch "van sanatorium tot modern bedrijvenpark"
27	Loopgraven Foto van Paul Moerenhout, door hem op internet gepubliceerd, <i>Traces of War</i>
40	Gebonden op een ladder uit de schuilkelder De tekening is gemaakt door Adri van de Pas.
42	De bevrijding nabij, of is dat even schrikken Foto uit herinneringen van Jan Swolfs aan zijn tijd als frater Hospitius in Udenhout, expliciet aan 't Schoor beschikbaar gesteld voor publicaties.
46	De dag na de Bevrijding Foto Schotse leger van Wikipedia, pagina Bill Millin.
49	Hoe zou het met opoe zijn? Foto's uit de collectie van Natuurmonumenten, persoonlijk archief Pieter van Tienhoven
54	Ongelukken met de mijnen Foto van Wikipedia, uitleg antitankmijn.
55	Een krater van 2 bij 6 meter Kaart neergestorte V1's gemaakt door het Schrijversteam op basis van website "V1 & V2 inslagen in Nederland".

Mochten er onbedoeld foto's zijn opgenomen waaraan rechten zijn verbonden, dan kan contact worden opgenomen met de uitgever.

Lay out

Arjan Robben

Drukker

Drukkerij ELKA Tilburg

Oplage

350

Financiering

Deze publicatie is mede mogelijk gemaakt door het Kansfonds/ Baeten Gevenfonds.